

**O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ**

**A`JİNİYaZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

Qol jazba huqıqında

KAMALOVA MAMURA SAG`IYDULLAEVNA

Baxit ma`selesi ruwxıylıqtin` irge tasi

5A111601 – Ruwxıylıq tiykarları

**Magistr
akademik da`rejesin alıw ushın jazılğ`an
dissertatsiya**

İlimiy basshı:

akademik J. Bazarbaev

Kafedra baslıg'ı:

A.Embergenov

No`kis – 2015

Baxit ma`selesi ruwxiyliqtin` irge tasi

Reje

Kirisiw

I-bap. Baxit ma`selesi ruwxiyliqtin` irge tasi

- 1.1. Baxit ne?
- 1.2. Insannin` jasawdag`i maqseti
- 1.3. Baxit filosofiyasi

II-bap. Baxitliliqqa baslawshi jol

- 2.1. Aqil baxittin` girewi
- 2.2. Bahaliliq baxitliliq
- 2.3. Muhabbat ha`m baxit
- 2.4. A`deplilik baxittin` da`regi

III-bap. Baxit ideyasi ha`m onin` qa`dri haqqinda a`debiy-ma`nawiy

Oylar

- 3.1. Baxit ideyasi ma`ngilik ideya
- 3.2. Yusu`p Xas Xajib baxitli boliwdin` ilimi
- 3.3. Ha`zireti Nawayi – baxitqa jetiw.
- 3.4. A`jiniyaz shig`armalarinda baxit ma`selesi

IV-bap. Ruwxiysizliq baxitsizliq

- 4.1. Baxitta ruwxiyliqtin` orni
- 4.2. Baqqimandaliq baxitsizliq
- 4.3. Giyabentlik baxitsizliq
- 4.4. Adam sawdasina tu`siw baxitsizliqqa jol
- 4.5. Ruwxiy ma`rtlik haqiyqiy baxit

Juwmaq

Paydalang`an a`debiyatlar

Kirisiw

Ha'r bir insan o'z o'miri dawaminda baxitli jasawg'a tirisadi, ha'm bul jolda ha'reket etip, og'an erisiw jollarin izleydi.. Ha'm ol iske assa o'zin baxitli sezedi. Demek, kisinin` baxti tutiniwda g`ana emes, onin` o`niminde, do`retiwshiliginde. Bul du`n`yada o`mirin`nen iz qaldiriw, alg`a qoyg`an maqsetke jetiw, o`zin`nin` barliq quwatin`di ko`rsetiw, adamnin` turmisinin` o`mirlik murati. Demek, insan sol muratqa jetse haqiqat baxitli boladi.

Adam qalay baxitli boladi? Bul sorawg'a ha'mme adamg'a ten`dey juwap tabiw qiyin ma`sele. Sebebi ha'r kimnin` ja`miyetlik awhali ha'r tu`rli du`n`yag'a ko`z-qarasi ha'r qiyli.

Insannin` baxitli boliwi ushin den-sawlig`i, erki, turmistin` mazmunli o`tiwine baylanisli. Insan joqari fizikaliq kamalatqa erisiw jolinda ha'reket etkenindey, aqiliy ka`millikke de ha'reket etse, o`zi umtilip atirg`an baxitqa erisedi. Baxit insan turmisinin` mazmunin belgilep беретug`in, onin` iskerligi, turmisi, sharayati, ja`miyettegi ornini berilgen baha. Baxittin` mazmuni insannin` shaxsiy turmisi menen g`ana belgilenbeydi. O`z shaxsiy ma`npa`tin oylag`an, basqalar menen iyman, insap, a`dalat tiykarinda qatnasta bola almaytug`in adamdi baxitli dep bolmaydi. Bul insanlar ortasindag`i qatnaslar tiykarinda belgilenedi. Kim ja`miyette, insanlar ortasinda o`zinin` hadal miyneti, a`debi, basqalar menen a`dil, hadal qatnasi tiykarinda abiray arttirsas, usi baxitli adam. Baxit ha'r bir insannin` shaxsiy turmisina baylanisli bolsa da, onin` o`lshemlerin ja`miyet, ja`ma`a`tshilik belgileydi. Insan o`zinin` qay da`rejede baxitli ekenin aniqlamaqshi bolsa, o`zinin` mal du`n`yasi, turmisi emes ba`lki basqalardin` og`an bolg`an qatnasina da tayaniwi lazim. Shin baxitli boliwi ushin ha'r bir shaxs erkin, ten`, o`z talantin ha'r ta`repleme ko`rsetiw, materialliq ha'm ruwxiy iqtiyajlardı qandiriw imkaniyatına iye boliwi za`ru`r. Sonday-aq, baxitqa erisiw ushin ha'r bir shaxs ja`miyette, shan`araqta o`z ornin tapqan, waziypasin an`lap jetken boliwi lazim.

Temanin` aktuallig`i: Prezidentimiz I.A.Karimov 2015-jil 9-may ku`ni paytaxtimizdin` xotira maydanida uris faxriylari ha`m miynet nuraniylari menen ushirasiwindag`i O`zbekistan dep atalg`an go`zzal diyarda baxitli jasap atirg`an xaliqinin` ma`mleketinin` ja`ha`ndegi abrayin ko`rsetetug`in minaday ma`selege kewil awdardi. BMShtin` buyirtpasi menen Amerikadag`i Kolumbiya universitetinin` ilimpazlari «du`n`yadag`i baxitli ma`mleketler qaysilar? degen soraw boyinsha sotsialliq izertlewler ju`rgizgende 158 ma`mlekettin` ishinde O`zbekistan 44 orinda FMD ellerinin` ishinde birinshi orindi iyelegenin maqtanish penen bayanlag`an edi. Demek baxitli ma`mlekette baxit ma`selesin ma`nawiyat tiykarinan izertlew a`hmiyetli ilimiy ma`sele bolip esaplanadi. Bul ma`selege arnalg`an «Baxit ma`selesi ma`nawiyat o`zegi» atli magistrlik dissertatsiyaliq ja`ne bir aktuallig`i ha`rbir insannin` baxitli jasawg`a tirisadi tiyisililiginin` a`hmiyeti, onin` filosofiylaliq da`rekleri ha`m adam qalay baxitli boladi degen sorawg`a juwaplar izertlenedi. Sonin` menen katar baxit haqkindag`i ha`rqiyli tu`sinikler olardin` analizleri, baxit filosofiylasi, baxitsizliqtin` sebepleri tekserilip u`lken manawiy ha`m ta`rbiyalig ma`selelerdin` beti ashiladi.

**Izertlew din` maqseti:** Dissertatsiyanin` maqseti to`mendegilerden ibarat.

1. Milliy ruwxliyig`imizda baxit tu`siniginin` ornin ko`rsetiw
2. Insannin` jasaw maqsetindegi baxitliliq ma`selesin ashiw
3. Baxitliliqtin` adamzat turmisina baylanisli qasterlewin izertlew
4. Baxitliliqta ruwxiy ma`rtliktin` a`hmiyetin belgilew

Izertlew din` waziypalari:

1. Adam filosofiylasinda baxit tu`sinigin u`yreniw
2. Baxittin` ruwxiyliq penen baylanisin tekseriw
3. Baxitqa baylanisli ta`rbiya ma`selesine kewil bo`liw

Mashqalani u`yreniw da`rejesi: Bul tema boyinsha Qaraqalpaqstan jag`dayinda tek akademik J.Bazarbaevtin` «A`dep filosofiylasi» (No`kis 2012-j) kitabinda ha`m geypara gazeta maqalalarinda ja`riyalang`an. Al bir pu`tin o`z aldina izertlew ob`ekti retinde islenbegen.

**Izertlew ob`ekti:** Insannin` baxitqa talpiniw arziwi, baxitliliqti tu`siniwi, baxitli boliwdin` jollarin izlewi.

**Izertlewdin` predmeti:** Izertlewdin` predmeti Baxit tu`siniginin` joqari ma`nawiyatqa erisiwdegi orni ha`m a`hmiyeti.

Jumistin` metodologiyaliq ha`m teoriyaliq tiykarlari: O`zbekistan Respublikasi Prezidenti I.Karimovtin` xalqimizdin` ruwxiy jaqsilaniwi ha`m parawan turmisqa baslawshi ilimiy miynetleri, o`tken babalrimizdin` ilimiy filosofiyaliq ha`m a`debiy miyraslari.

**Jumistin` ilimiy jan`alig`i.** Bul temada baxitliliqqa ta`rbiyalaytug`in aqil, bahaliliq, a`dep-ikramliliq, muhabbat tu`sinikleri ken` tu`rde izertlengen ha`m o`tkendegi allamalarimiz Yusup Xas Xajib, Ha`zreti Nawayi, Berdaq, A`jiniyazlardin` baxit ma`selesindegi ju`da` salmaqli ko`z-qaraslari ilimiy biliw xizmetine qoyilgan ha`m olardin` ta`rbiyaliq a`hmiyeti ko`rsetilgen. Sonin` menen qatar ruwxisizliqtin` baxitsizliqqa alip keliwinin` sebepleri ko`rsetilgen.

**Jumistin` teoriyaliq ha`m praktikaliq a`hmiyeti:** Bul jumis baxit ma`selesine bir qansha aniqliq en`giziw menen bahali boliw menen qatar jumistag`i baxitqa baylanisli sheshilgen ma`seleler joqari ha`m arnawli oqiwr orinlarinda ma`nawiyat tiykarliri, etika, estetika pedagogika pa`nlerin oqitiwda qosimsha material sipatinda qollaniwi mu`mkin. Sonday-aq ma`nawiyat targ`ibatshilarna u`git-na`siyat ma`seleleri boyinsha sa`wbetlerinde ken`nen paydalaniwi itimal.

Jumistin` du`zilisi: Kirisiw, to`rt bap, juwmaq ha`m paydalanilg`an a`debiyatlardan ibarat.

I-bap. Baxit ma`selesi ruwxiliqtin` irge tasi

1. Baxit ne?

Baxit - ruwxiliq katigoriyasi, a`dep-ikramliq sana tu`sinigi; adamnin` o`z turmisinan kewli toliwi, maqsetine jetiwi, turmisinin` jaqsilig`i ha`m ma`lim bir ma`nisten payda bolatug`in qanaati bolip esaplanadi. Baxit joqari sotsialliq mazmunga, insanalardi ma`lim bir maqsetlerge (baxitqa erisiw) baslaytug`in, jaqsi a`hmiyetke iye bolg`an katigoriya. Baxit ko`binese «Baxit-saodat» ta`rizinde de qollaniladi ha`m barliq zamanlar ha`mde xaliqlarda birdey ma`nide qollaniladi. Kategoriya sipatinda baxittin` tu`rleri ko`p. Ma`selen Watan baxiti, shaxs baxiti, miynet baxitti, shan`araq baxiti, g`arriliq baxiti t.b. Bul ha`r bir insan, millet, ja`miyettin` nege umtilip atirg`ani, nenii baxit dep tu`siniwine, neden qanaatlaniwina baylanisli. Usi ma`nide baxit ko`birek ruwxiy ha`m sub`ektiv ta`repler u`stin bolg`an katigoriya. Biraq bunin` ob`ektiv tiykarlari joq, degen ma`nisti an`latpaydi. Baxit a`yyemgi da`wirde evdemonizm ta`liymatinin` tiykarg`i tu`sinigi bolg`an. Onin` wa`killeri baxitti turmistin` tiykarg`i maqseti, adamlar umtilatug`in jag`day, shadliqta boliwdin` joqari ko`rinisi sipatinda analiz etken. Antik da`wir filosofi Epikur baxit tu`sinigin a`deptin` negizi dep esaplaydi. Ol etikani turmista jasawdin` maqseti haqqindag`i, azaplardan qutiliw, adamg`a baxit keltiretug`in jol u`yretetug`in ta`liymat, dep qaraydi. Ulli oyshil insannin` fizikaliq azaptan ha`mde ruwxiy ta`shwishlerden qutiliwin, yag`niy insandi qaniqtiratug`in jag`daydi baxit dep tu`sinedi. «Baxitqa umtiliw – deydi Epikur, - adam ushin ta`biyiy na`rse, onin` o`zi de ra`ha`tleniwden kelip shig`adi». Epikur turaqli ruwxiy ra`ha`tli o`tkinshi fizikaliq ra`ha`tleniwden u`stin qoyadi. Ulli babalarimiz do`retiwshiliginde de baxit tu`sinigin o`zine ta`n ta`rizde analiz etken. Ma`selen, Farabiy insaniy sezimlerdi to`rt tu`rge (teoriyalıq pa`ziyetler, pikir pa`ziyetleri, ka`sip-o`ner pa`ziyetleri) bolip insan olar ja`rdeminde a`lemdi u`yreniw, o`nerdi, ilimlerdi o`zlestiriw arqali baxitqa erise aladi. Insannin` baxitli boliwi ushin den-sawlig`i, erki, turmistin` mazmunli o`tiwine baylanisli. Insan joqari fizikaliq kamalatqa erisiw jolında ha`reket

etkenindey, aqiliy ka`millikke de ha`reket etse, o`zi umtilip atirg`an baxitqa erisedi. Baxit insan turmisinin` mazmunin belgilep beretug`in, onin` iskerligi, turmisi, sharayati, ja`miyettegi ornini berilgen baha. Baxittin` mazmuni insannin` shaxsiy turmisi menen g`ana belgilenbeydi. O`z shaxsiy ma`npa`tin oylag`an, basqalar menen iyman, insap, a`dalat tiykarinda qatnasta bola almaytug`in adamdi baxitli dep bolmaydi. Bul insanlar ortasindag`i qatnaslar tiykarinda belgilenedi. Kim ja`miyette, insanlar ortasinda o`zinin` hadal miyneti, a`debi, basqalar menen a`dil, hadal qatnasi tiykarinda abiray arttirsas, usi baxitli adam. Baxit ha`r bir insannin` shaxsiy turmisina baylanisli bolsa da, onin` o`lshemlerin ja`miyet, ja`ma`a`tshilik belgileydi. Insan o`zinin` qay da`rejede baxitli ekenin aniqlamaqshi bolsa, o`zinin` mal du`n`yasi, turmisi emes ba`lki basqalardin` og`an bolg`an qatnasina da tayaniwi lazim. Sebebi baxitti qanday ma`nide tu`siniw shaxstin` sotsialliq ornina, bilimi, jasi, du`n`ya qarasina baylanisli. Baxit haqqindag`i adamlardin` tu`sinikleri sotsialliq du`zim ha`m ondag`i sotsialliq qatnaslar menen tig`iz baylanisli. Shin baxitli boliwi ushin ha`r bir shaxs erkin, ten`, o`z talantin ha`r ta`repleme ko`rsetiw, materialliq ha`m ruwxiy iqtiyajlardı qandiriw imkaniyatına iye boliwi za`ru`r. Sonday-aq, baxitqa erisiw ushin ha`r bir shaxs ja`miyette, shan`araqta o`z ornin tapqan, waziypasin an`lap jetken boliwi lazim. Adam o`z sanasi, oy-pikiri, du`n`yaqarasi, is-ha`reketi, minez-qulqi, aqili menen baxitli boliw ushin umtilisi ha`m gu`resiwi kerek. Insan o`z ta`g`dirin xaliq Watan ta`g`diri menen uyg`inlastirg`anda g`ana baxitli boliw mu`mkin. Baxitli boliw niyetinde jasag`an kisinin` qa`lbi pa`k boliwi o`z na`psin ta`rbiyalawi, jaqsi a`mellerdi islewge a`det qiliwi za`ru`r. Ulli alim Abu Nasir Farabiy aytqaninday, «Insaniy deneden maqset – en` joqari baxit baxitqa erisiw; Da`slep ol baxittin ne ha`m nelerden ibarat ekenligin biliwi og`an erisiwdi o`zine en` ulli maqset etip aliwi, pu`tkil denesi menen ashiq boliw kerek. Keyin bul baxitqa alip baratug`in is ha`m qurallardin` nelerden ibarat ekenligin bilip aliw za`ru`r. Son` bolsa baxitqa erisiwge eristiretug`in islerdi shaxsan orinlawg`a kelisiwi lazim». «O`zinen basqalarg`a basshiliq etiw, olardi baxitqa erisiw da`rejesin ko`teriw de ha`r kimnin` qolinan kelmeydi.

Kimde kim birewdi baxitqa eristiriw, za`ru`r bolg`an is-ha`reketti orinlay aliwg`a qu`diresiz bolsa, bunday adam sira` basshi bola almaydi». Burinda bir danishpannan: «Adamdi ne baxitli etedi, bayliq pa yaki sha`wket pe?» - dep soradi. «bayliq ta, sha`wkette adamdi baxitli ete almaydi. Denni saw kisi ha`r qanday bay adamnan baxitli», - dep juwap beripti danishpan. Haqiqatinda da den-sawlig`i joq adam baxitli bola almaydi. Awiriw adamg`a hesh qanday bayliqta tatimaydi. Ha`mme na`rsesi bola turip abirayi bolmag`an adam baxitsiz kisi. Kisi qa`lbinen jay aliw en` ulli baxit. Baxitti sawg`a etip bolmaydi. «Waqtin` ketti - baxtin` ketti», «baxit ku`lki bar jerge kirer», «baxitli awshig`a sholaq kiyik jolig`ar» siyaqli naqillar biykarg`a aytilmag`an. Baxit – bul su`ygen kisi menen birge boliw, turmistin` ta`shiwish ha`m quwanishlarin birge ko`riw, hu`rmet etiw, ha`r qanday qiyinshiliqlarda ja`rdem beriw kerek bolsa janin beriw siyaqli jaqsi pa`ziyetler bar. Baxit tek o`zi ushin g`ana emes, ba`lki basqa kisi – su`ygeni ushin da jasay biliw. Turmistan shan`araqtin` tinishlig`i, perzentlerdin` kamali da u`lken. Baxit usi sebepten ha`r bir kisi ushin shan`araqtan ulli baxit bolmasa kerek. Abadan turmis, tinish turmis, ul-qizlardin` ra`ha`tin ko`riw ha`mmenin` arziwi. Eger ata-ana shan`araqtag`i baxit penen quwansa, perzentleri de u`ydegi ha`r bir na`rsege, turmisqa jiwapkershilik penen qarawg`a a`detlenedi. Bul bolsa keleshekte balalardin` baxitli boliwina sebep boladi. Turmista erkek adamnin` ha`yali ha`m perzentlerine mehir ko`rsetiwi shan`araqtin` tinish-tatiw jasawina, baxitli boliwina alip keledi. Baxitli boliwdi qa`legen adam biyparwa bolmaydi, ha`mme waqit o`zgelerge jaqsiliq etiwge umtiladi. Ha`r bir adam o`zinin` keleshegin bir maqset formasinda aldinnan tu`sine almasa onin` jaratiwshiliq ha`reketi to`menleydi. Onday kisi bara-bara o`z baxtin joq etedi.

Baxit turmistin` ha`r ta`repleme birliginde, misali turmis saltinda ko`rinetug`in o`mir jalinin` barisinda turmistag`i toliq qanaatlaniwdi an`latadi. Bul ma`niste turmisqa toliq qanaatlaniw.

Baxit ha`mme waqit quwanishli. Quwanish ha`m baxit ruwxiy a`deplilik retinde bir-biri menen psixologiyaliq jaqtan ju`da` jaqin. Geyde quwanish bir

qubilisqa baylanisli individti o`zine jag`imli rizalig`in ko`rsetken ha`diyse deydi. Biraq baxit bul bir a`piwayi emotsialliq ko`rinis emes, al, waqitqa sozilg`an ha`m toliq tolqinlanip toying`an quwanish. Baxitliliqta adam o`mirdin` qa`dirin o`z sanasinda aniqlawi. Qizig`in ha`zligin seziwi

Ertegedi grek etikasinda gedonizm bag`dari qa`liplesip onda adamnin` o`mirinin` maqsetinin` sapasin ko`rsetip baxitqa jetiw, qapalaniw, qanaatlaniw ha`zligine erisiw. Gedonizmge ekinshi bag`dar ilesip oni evdemonizm baxitti qanaatliliqtin` ha`mmesin o`z ishine alg`an qayg`i-g`amnan joqari o`mirdin` sistemasi dep qaraydi. Evdemonizm baxitli turmisqa jetiwde absalyut iygilik al basqalarg`a og`an jetiwidin` qurali dep esaplaydi.

Ertegedi greklerden` mifologiyasinda ta`g`dir qudayi Tit, a`yyemgi rim mifologiyasinda ta`g`dir qudayi Fortuna. Haqiyqatinda ertedegi grek so`zindegi baxit – «evdemoniya» degen so`zdin` ma`nisi qudaydin` basshilig`indag`i adamnin` ta`g`diri degendi an`latadi. Baxit haqqinda ken` taralg`an pikirlerden` biri baxit qandayda bar joqarg`i iygilikke iye boliw. Aristoteldin` etikasinda baxit en` joqarg`i iygilik. Ol pitken ha`m jeterli, en` joqari bahaliliq. Ol o`mirdin` toliqlig`i. Onda adamg`a hesh na`rse kerek emes.

Xristian ha`m islam etikasinda da shin baxit Quday menen baylanisli boliw, bolmistin` Joqari Qudayliq baylanisi menen qosiliw. Epikurshilarda baxit qiyulanbaw iyelegen ideal, quday aldindag`i qorqinishtan qutqariwg`a jetkizetug`in ruwxiy ahwal. So ladam baxitli kimdi du`n`yanin` qa`wpi ku`ydirmese, kim adamnin` ta`shwishinen bo`leklense, biyparwa bolsa.

Tariyxtin` ha`r qiyli da`wirinde baxitti tu`siniwde birinshi rejege ha`r qiyli iygilikler kiredi. Lekin olar o`z ishine den-sawliq, sirtqi tartimliliq, materialliq ta`miynlew, sotsialliq status, jeke qatnas, indivedual rawajlaniw momentleri kiredi. Bunda baxit a`piwayi qanaatlaniwshiliqtan ayirilip sol iygiliklerdi iyelewde ortasha da`rejeden joqari da`rejeni bildiredi. Sebebi baxitliliq haqqinda aytqanda minaday tu`sinikler beriledi. Adamlar deni saw, suliw, uzaq jasawshi, u`lken bayliq alg`an ha`m sonin` menen ha`reket etiwidin` joqari erkinligine iye, jeterli joqari sotsialliq statusqa iye, sog`an sa`ykes jaqinlarinin` hu`rmetine iye,

muhabbat ha`m dosliqti iyelegen, do`retiwshilikte o`zin maksimal tu`rde tabisli ko`rsete alg`an adam deydi.

Baxit tu`sinigin qarap shig`ip juwmaqqa kelgende minaday dese boladi. Ju`da` uliwmalig tu`rde baxit tu`sinigi adamnin` adamiyliq waziypasin jeke ta`g`dirinde ju`da` toliq iske asiriw. Sol o`mir baxitli delinedi. Bul barliq ko`rinslerdin` sonin` ishinde sotsialliq bahali iygiliklerdin` iste adamlarda ushirasqanda a`wmet penen ha`mmesinin` garmonikalig uyg`inlaniwina ko`rsetken o`mir delinedi.

2. Insannin` jasawdag`i maqseti

Insan dep ataliwshi biosotsial awqam tiri maqluq sipatında o`z turmisi sheklengenligin tu`sinip aliwi menen a`lemdegi basqa tiri maqluqlardan tu`ptken pariqladi. Basqasha aytqanda, a`lemdegi tiri maqluqlar ishinde insan o`z o`mirinin` shegarasi bar ekenligin tu`sinip jetedi.

Insan bu`ginbe, ertenbe o`zinin` o`liwin, basqasha aytqanda du`n`ya amanat ekenligin tu`sinip jetkeni ushin da onin` aldin aliw o`z turmisin mazmunli etip o`tkeriwge umtiladi. Mudami jan`adan-jan`a arziwlar ummanında jasadı ha`m o`z na`wbetinde, o`zinin` barliq arziw-u`mitlerinin` toliu` a`melge aspawin tu`sinip jetedi. Insannin` tap usi arziw-u`mitleri, umtilislari – jaqsiliq, tuwriliq, a`dalatliliq, insap siyaqli tu`siniklerde o`z ko`rinishin tabadii. Kim maqsetsiz arziwsiz u`mitsiz jasadı onda a`dep te bolmaydi. A`depsiz, u`mitsiz insannin` bolsa o`tirik so`ylewge meyl ha`m a`dalatsiz, ha`tte jawizliqqa umtiliwi u`lken boladi.

Du`n`yadag`i tiri maqluqlar ishinde o`z o`mirinin` qisqalig`in tu`sinip jetetug`un usi adam balasında nege jaqsiliq penen jamanliq, tuwriliq penen o`tirik, a`dalatliliq penen a`dalatsizliq bar boladi? Insan o`zinin` ruwxiy ko`rinishinde bul qarsiliqlardi boldirmaw ushin a`sirler dawamında gu`resedi. Bunday mashqalanin` sheshimin bazida dinnen, bazida ilimnen izleydi. Basqasha aytqanimızda, insan turmisında ha`m alimg`a o`zinin` qatnasin bildiredi. Sonliqtan da bul mashqalalar insaniyat ma`deniyatinin` orayında boladi.

Du`n`ya ma`deniyati tariyxında insan o`z o`mirin uzaytiw, turmisin mazmunli o`tkeriw, oni ha`r ta`repleme bayitiw, ko`birek jasaw ushin u`ziliksiz umtilip keledi. Ma`ngi jasaw ushin imkaniyat bolmasa, ruwxan jasaw, a`deplilik jaqtan o`limin jen`iw jollarin usillarin izleydi. Anig`irag`i insan mudami turmastan kewli tolmay jasadı. Bul jag`day xa`zirde dawam etip atir.

Insannin` turmistan qanaatlanbaw, barliq arziw u`mitleri toliq orinlanbaw, bir ta`repten onin` jasawi, do`retiwshilik iskerligin ko`rsetiw ushin qu`diretli

qozg`atiw waziypasin orinlasa, ekinshi ta`repten, tap usi qu`diret insannin` tu`rli qa`biletlerin, ta`jiriybelerin, o`nerlerin ha`r ta`repleme rawajlandiriwg`a ja`rdem beredi.

Insan o`zinin` barliq a`rmanlarin ja`miyet arqali a`melge asirmaqshi boladi. Lekin ja`miyet zamanlar o`zgeriwi menen o`zgerip turadi. Tariyxiy sharayat o`zgerip turiwinan qa`ttiy na`zer insannin` turmisi, turmis ta`rizi ja`miyet penen tig`iz baylanisli.

Bul baylanis mixanizminde shaxsiylik penen sotsialliq, ja`ne jeke shaxs ma`pi menen ja`miyet ma`pinin` uyg`inlig`i bir-birine say boliwi u`lken a`hmiyetke iye boladi. Insan ma`pi ja`miyet ma`pine say tu`spese, olar ortasindag`i kelispewshilik dawam ete beredi. Onday qarama-qarsiliqlardin` keskinlesip bariwi insannin` ja`miyetten jat boliwina sebep boladi. Sonin` ushin da insan ja`miyette sotsialliq a`dalat normalarinin` qarar tabiwi, demokratiyalik printsiplerdin` hu`kimiranliq etiwi, shaxs penen ja`miyet arasindag`i qarama-qarsiliqlardi sheshiw za`ru`rligin a`sirler dawaminda a`rman etti.

Insan turmisinin` mazmuni tek bir o`zinin` u`mitlerin a`melge asiriw, iqtiyajlarin qandiriw, tek o`zi ushin degen ma`nini bildirmeydi. Shin insan da`rejesine ko`terilgen biosotsial maqluq mudami el-jurt, millet ma`pi haqqinda da bas qatiradi. El-jurt, millet ma`pi haqqinda oylamaytug`in, o`z ma`pi haqqinda oylaytug`in kimselerdi belgili rus jaziwshisi Lev Tolstoy «haywanlasqan shaxs» (jivotnaya lichnost`) dep atag`an edi¹.

Ma`mleketimiz bazar ekonomikasina o`tip atirg`an ha`zirgi sharayatta tek o`z ma`pin oylaytug`in, insap, diyanat, aqil-parasatsiz «haywanlasqan shaxs» lar sani ko`beyip ketti. Bunday kimseler o`z ma`pleri jolinda ha`r qanday pa`skeshliklerdi a`melge asiriwdan qaytpay atirg`anlig`i, awir jinayatlar jolina kirip baratirg`anlig`i pikirimizdin` da`liyli boladi. Sonin` ushin da insanparwar demokratiyalik ja`miyet quriw ushin g`alabaliq ha`reket ha`wij alip atirg`an bir payitta, ma`mleketimizde jinayatshiliqqa, a`sirese, sho`lkemlesken jinayatqa

¹ Толстой Л. Полное собрание сочинений. Том 26., 1936, 239-бет

qarsi gu`resiwdi baslanip ketiwi, insan ta`biyatindag`i haywaniy pa`ziyletler qaldig`ina qarsi gu`res ta`siri.

Solay etip insan turmisinin`, mazmuni ha`m ma`nisi onin` o`liwi yaki o`lmesligi mashqalasi, mudami filosofiyanin` tu`rli mekteplerinin` diqqat orayinda boldi. Ilim-texnika insan turmis ta`rizinin` barliq tarawlarina jedellik penen kirip baratirg`an ha`zirgi zamanda gerontologiya<sup>2</sup> pa`ninin` mag`liwmatlarina tayanip aytaw mu`mkin, bu`gin insan turmisin mazmunli etiw, o`mirin uzaytiwdag`i radikal o`zgerisler bolip atir. Adamlar sanasi ha`r ku`ni, ha`r saatta jan`adan-jan`a mag`liwmatlar menen bayip barmaqta. Insannin` insaniy paziyletleri ha`m sezimleri, ol jasap atirg`an ja`miyet ag`zalarinin`, pu`tkil insaniyattin` u`mitleri, sezimleri menen baylanisli boladi. Sotsialliq ortalıq o`zgeriwi menen insan arziw-u`mitleride o`zgeredi.

Tariyxiy rawajlanıw ta`jiriybesi, insannin` qansha jasawi, ne ushin jasawi, onin` ta`biyatında insanparwarlıq ideyalarinin` barlıg`i, milliy ha`m uliwmainisaniy qa`diriyatlarg`a a`mel etiw qa`bileti, ta`jiriybelerinin` qa`liplesiwı menen baylanisli ekenliginen derek beredi. Insan ta`biyatqa ta`n bul paziyletler ol jasap atirg`an sotsialliq ortalıqta bar bolg`an sharayatqa baylanisli. Biraq, insan ta`biyati a`sirese, onin` ruwxıyati, biologiyalıq, fiziologiyalıq, ondag`i optimistlik, realistlik keypiyatlar menen baylanisli. Anig`irag`i insannin` o`liwi yaki o`lmesligi onin` ruwxıyatındag`i insanparwarlıqtin` real jag`dayi da`rejesi menen baylaisli.

«Insan o`limi» mashqalasi ha`zirgi zaman filosoflari arasinda tu`rli tartislarg`a sebep bolip turg`an mashqalalardin` biri. A`sirese, «insan o`liw huqiqına iye me?» degen soraw ilimiy ja`ma`a`tshilik arasinda tu`rli pikirlerge sebep bolmaqta. Insannin` o`z iqtıyari menen o`liwi («o`zin-o`zio`ltiriw») ma`selesinde de tu`rlishe pikirler bar. Sonday-aq, diniy du`n`yaqaras insannin` o`z iqtıyari tiykarında o`mir menen xoshlasıwı qatti qaralang`an. Islam dini qag`ıydalarına muwapiq, o`zin-o`zi o`ltirgen adamg`a janaza oqilmaydı.

² «Геронтология» - инсан организмнің дүзилісі хәм өмирин узайтў мәселелери менен шуғылланыўшы пән.

Xristian dini talaplarında bunday adamların` denesin mazarg`a ko`miw qadag`an etilgen.

Ilim-texnika tez pa`t penen rawajlanip atirg`an ha`zirgi ku`nde insan o`mirin meditsina ta`repinen qatan` qadag`alawg`a aliniwi usi mashqalanin` aktualig`in ja`nede asirip jiberdi. Sebebi, ha`zirgi ku`nde evtanaziya (grekshe awiriw sezdirmeslik) yag`niy awiriwsiz o`lim ma`selesinde tu`rli tartislar bolmaqtan. Evtanaziya ta`repdarlari antipaternalistler, dep ju`rgiziledi. Antipaternalistlerdin` pikirlerine muwapiq, insan o`liw huqiqina iye boliwi, onin` bunday huqiqi arnawli nizam ja`rdeminde ra`smiylestiriliwi da`rkar. Bul nizamg`a muwapiq o`limdi o`zine rawa ko`rgen kisinin` turmis penen xoshlasawi basqalarg`a ziyana keltirmesligi lazim. Insannin` o`z ixtiyari menen o`liwi basqalarg`a ziyana keltirse, bul jag`day a`dep normalarina qarsi boladi.

Paternalizm ta`repdarlari bolsa insannin` o`zin-o`zi o`ltiriwi uliwmainسانيy a`dep normalarina qarsi dep tu`sindiriledi. Insannin` jasawi muqaddes.

Joqaridag`i pikirlerden, insanda o`liw ma`deniyatinin` boliwi da tariyxiy za`ru`rlik ekenligine isenim payda etemiz. Oliw ma`deniyatinin` tiykarinda optimizm yaki ressimizm jatiwi mu`mkin. Basqasha aytsaq, insan o`miri onin` aqili, ruwxiyatinda, realizm menen baylanisli bolg`ani ushin da jer ju`zinde o`mirdi saqlap qaliw – insaniyat aldinda turg`an en` a`hmiyetli mashqalalardan biri. Aqil-parasatqa tayanbay, nadanliq, jawizliqti toqtatiw mu`mkin emes.

3. Baxit filosofiyasi

Baxit filosofiyada en` fundamental oy-qiyallardin` biri. Ol ju`da` tiyimli jemisli ha`m qa`sterli sotsialliq ideya a`dep-ikramliqtin` jemisi.

Ol ideya ha`mme insannin` talping`an shin`i, o`mirinin` arziw-a`rmani. Lekin bul a`rmandi tu`singende adamlarda, ol bir taqlette ko`rinbey a`lwan muqamg`a do`nib, onin` qolina uslatpay ag`ip, suw qisimlag`anday ko`rinib te qaladi. «Baxitli adamlar biri-birine uqsaydi, Baxitsiz adamlar o`zlerinshe baxitsiz» (L.N.Tolstoy)

Olay dewimizdin` sebebi baxitti ha`r qiyli jag`dayda ha`r kim ha`r tu`rli tu`sinedi. Birewler «bizlerge baxit keldi» dep quwansa, birewler «bizge baxit qayda» dep gu`rsinedi, geyparalar payda tapsa «baxitliman» yamasa isi ju`rispese «baxitsizban» dep naliydi. Al birewler men «sizlerdi baxitli qilayin» dep jorg`alaydi. Bolmasa «pa`lenshenin` baxti ashildi» dep bildirse, ekinshi birewler «Baxtin` tayip ju`rsede» dep qosiq aytadi. Sonday-aq «Baxtin` jatpasin» dep pa`tiya berib, oni ilahiy ku`sh retinde qarasa, birewler «menin` baxtima bul is jaqsi boldi» deydi. Geyparalar baxit degen «aqsha» dese, basqalar «bayliq», yaki «sa`tli u`yleniw», «oqiwg`a kiriw» ha`m tag`i basqa o`lshemler arqali ta`riypleydi. Al geyparalar «Baxit toyimiz boldi» dep quwanadi. Lekin toydan keyin tek baxitli jag`daylar bola bermeytug`inin oylamaydi.

Uliwma baxit haqqinda bunday tu`siniklerde birazlar baxitti ila`hiylikten izlep, abstraktsiyani paydalanib, baxittin` shin ma`nisinen shiqpag`an tuyg`ilar siyaqli ko`rinedi.

Ilimiy tu`siniklerde baxittin` ma`nisi tuwrali pikirler menen ko`z-qaraslardi ha`r tu`rli analizlewde o`z aldina a`hmiyetli. Olardin` biri «baxit su`yispenshilikte?» dep tujirimlaydi. Olay bolsa baxittin` tez o`tkinshiligi belgili emespe? deydi ekinshiler. Baxit jasliqta ma? Olay bolsa belgili danishpan Tsitseron g`arriliq baxitliraq dep esaplaydi. Baxit bayliqta ma? dese sonda nege baylar da jilaydi. Yamasa toyimshiliqtan bas tartip o`zin-o`zi sheklegenler qa`teleseme? dep qarsi shig`adi.

- Baxit ba'lkim dosliqta bolar dese, onda nege «dostin`nan saqlan, dushpan onnan qa`wipli emes» dep eskertedi. Al, bilim she? Lekin bilim alg`an adam qayg`ini da arqalaydi. Dan`q qalay? «Dan`qti izleme, o`ytkeni onda seni ha`r bir jag`impaz tawip aladi» deydi. Demek, baxitti tu`siniwdin` qayshiliqlari ilimde de ko`p qiyli.

Solay bolsada baxitti aniqlaw ha`m da`lillew mu`mkin siyaqli.

- A`piwayi puxaralardin` sanasindag`i ko`p taralg`anday baxit: sa`tlilik, baxit-qusi-qoniwi, o`mirden qanaat, la`zzet aliw, quwanishqa bo`leniw, joqari iygililikke ha`m qa`dirlilikke iye boliw tu`sinigi ele jetkiliksiz. Baxit bul la`zzet aliw mo`lsheri de emes, sa`tlilik, quwanishta da emes, aytarliqtay na`tiyjelerge iye boliw da emes. Ol o`mirden pu`tkilley toliq, uzaq qanaat aliw, quwanish ha`m qayg`i qa`sretler arqali bolmistin` qupiya ma`nisine iye boliw.

Adamnin` baxit tuwrali filosofiyada u`sh bag`dar bar. Olar baxit psixologiyasi, baxit aksiologiyasi, baxit sotsiologiyasi.

Baxit psixologiyasinda baxit jag`imli kewil ku`y, o`mirden la`zzet aliw, quwaniw, shadliq ja`ne ra`ha`tleniw. Geyparalar o`zinin` baxitin ha`m baxitsizlig`in sirttan izleydi. Ol ba`rinen burin o`zimizdin` ishki du`n`yamizdan g`a`rezli. Sebebi ha`r bir insannin` qayirliliq-jawizliq, adamgershilik-pa`slik, mexribanliq-qatalliq, uyat-uyatsizliq, jaqsiliq-jamanliq, adalat-adalatsizliq ha`m tag`i basqa o`mirinde o`zine joldas bolatug`in psixikaliq pishinine iye boladi.

Olay bolsa, adamnin` real turmisindag`i baxiti sol pishinine mas keliwi menen aniqlanadi.

Sonda da baxit psixologiyasi tiykarinan ko`n`il-ku`ydi aniqlaytug`in la`zzet aliw, baxit tu`sinigin bir pu`tin qila almaydi. Aytayiq geyparalar en` jaman qa`siyet bolg`an sadizmdi, yamasa basqa birewdin` qayg`isinin, oni ba`leg`atlawdan la`zzet alsa, al geyparalar su`yispenshilikten, doslari menen bo`liskeninen, o`z do`retiwshiliginen la`zzet tabadi.

Demek, adamnin` baxiti sirtqi jag`dayg`a o`zinin` psixikaliq pishini arqali qatnasiwinda. Misali Sizin` jegen keshki awqatin`iz mazali ma? Eger Siz jumistan ash bolip kelsen`iz-ol shiyrin. Eger siz restorannan kelsen`iz ol Sizin`

ushin qanaatlaniw tudirmaydi. Demek baxitqa, baxitsizliqqa da Sizin` ishki du`n`yan`izdin` sirtqi du`n`yag`a bahasi juwapker. Sebebi tag`amnin` mazasi barma, joqpa ol tek g`ana tag`amnin` sapasinan emes, al, adamnin` ishki awhalanan za`ru`rli.

Aksiologilyaq ko`z-qarastan alg`anda baxit bul adamnin` bahalilig`i, qunlilig`i. Adam o`mirinin` qayir sahawatliqlig`inin` o`lshemi. Baxit qayrliliq, saqawatliq sog`an baylanisli qa`dir-qimbattin` artiw. Tek sol qa`dirlik g`ana onin` boyindag`i jaqsi qa`siyetlerdi rawajlandiradi, onin` bahalilig`in arttira beredi. Adamnin` du`n`ya menen qatnasin ha`m baylanisin bahalaytug`in o`z pozitsiyasi boladi. Eger ol shin pa`k bolsa, ob`ektivlik mu`mkinshiliklerge say bolsa, onda adam baxittin` u`sh a`hmiyetli sha`rtine jetedi. Olar o`zinin` qa`wipsizligi, o`zin-o`zi bekitiwi, ha`m jag`daydi duris tu`siniwi.

Shinindada baxit degenimizdin` ma`nisi adam o`z turmisinan joqari da`rejede qanaatlaniwi. O`zinin` o`zine kewli tolip o`zin-o`zi joqari bahalap, o`zinin` ku`shin o`zi an`lap, nege qa`dir ekenin bilip, sog`an sa`ykes turmisina irza boliwi. Teren`irek qarag`anda, baxit sol, seni jumis ornin`da toliq bahalasa, miynetin`e jarasa haqi to`lense, seni doslarin`, jaqin-juwiqlarin`, ka`sipleslerin` hu`rmet etse, o`zin`nin` aldin`a qoyg`an maqsetin`e erissen`, o`z uqiqlilig`in`di toliq iske asira alsan`, sonda sen baxitlisan`.

Baxit sotsiologiyasinda baxit adamlar umtilatug`in hu`rmet, bayliq, urpaq o`siriw, dawletli g`arriliq, siyaqli ha`mmege belgili iygiliklerde xarakterlenedi. Bunda ja`miyetlik iygiliklerge jetiw jollari, qurallari ha`m hadal miynet ayriqsha orin iyeleydi.

Shininda ha`rbir insan o`zinin` rawajlaniwin, o`zinin` ko`riniwin, o`zinin` bar mu`mkinshiligin sirtqa shig`ariwdi qa`leydi. Ha`m ol iske assa o`zin baxitli sezedi. Demek, kisinin` baxiti tutiniwda g`ana emes, onin` o`niminde, do`retiwshiliginde. Bul du`n`yada o`mirin`nen o`z izin`di qaldiriw, alg`a qoyg`an maqsetin`e jetiw, o`zin`nen barliq quwatin`di ko`rsetiw kisinin` turmisinin` o`mirlik murati. Demek, insan sol muratqa jetse haqiyqat baxitli boladi. Adam qalay baxitli boladi? Bul sorawg`a ha`mme adamg`a ten`dey

juwap tabiw qiyin ma`sele. Sebebi ha`r kimnin` ja`miyetlik awhali ha`r tu`rli du`n`yag`a ko`z-qarasi ha`r qiyli. «Ha`r gellede min` qiyal».

A`lbette baxittin` da`regi miynet. Lekin miynet baxitsiz da boliwi itimal. Biraq baxit miynetsiz kelmeydi.

Juwmaqlap aytqanda, baxittin` minaday xarakterli belgileri boladi` Birinshi-qayg`isiz, joqshiliqsiz, awiriw-sirqawsiz, ba`le-jalasiz o`mirdi bildiretug`in iygilikli, bereketli awhal, ra`ha`tli miynet. Ekinshi-za`ru`rlilikti qanaatlandiriw. Za`ru`rlilikti jabiw ushin belgili da`rejede qa`liplesken jasaw balansin sho`lkemlestiriw. Bul ma`selede adamnin` menshikligi u`lken a`hmiyetke iye. Menshiksiz erkinlikte, bayliqta bolmaydi. U`shinshi-qanaat, irzashiliq o`zine-o`zi kewli toliw. Bul adamnin` qa`lewine say la`zzetli o`mir su`rip atirg`anliq sezimin bildiredi. To`rtinshi-baxit quwanishsiz bolmaydi. Adam quwanishinda o`z aqil oyinin`, seziminin` bahalilig`inan jiyintig`in ko`rsetedi. Besinshi-baxit adaminin` o`mirdi insaniy ma`nilik ha`m minnetlilik tiykarinda bahalawi ha`m o`tkiziwi, qayirlilig`i tiykarinda hu`rmetke iye boliw, muratina jetiw.

Mine usi tiykardan o`zinin` baxitin tapqan adam baxitli boladi, jadirap-jasnap, ko`terin`ki keypiyatta ju`redi. Oni birew kemsite almaydi, ol ma`rtebeli, abroyli ha`m qatarinin` aldi boladi.

II-bap. Baxitliqqa baslawshi jol

1. Aqil baxittin` girewi

Adamlardin` haywanlardan ayirmashilig`i onin` aqil-parasatinda. Sebebi, aqil, baxit g`a`ziynesindegi saqawat esiginin` gildi bolip esaplanadi. Du`n`yadag`i en` jaqsi na`rselerge iye boliw aqil ha`m pa`mge tiyisli. Ha`r bir adam aqil oyg`a iye bolip ilim, o`ner u`yreniwge umtilsa, ol o`z tilegine jetedi! Ha`r bir istin` o`z sebebi boladi. Ha`r sebeptin` o`z sebepshisi ha`m ha`r bir sebepshinin` ma`kani ha`m waqti bar, oni biliw o`mirdi uzartadi, da`wletti uslaydi.

Jetpis jildan aslam uaqit, bizin` barliq mektebimiz tek oqiw menen aylanisti. «Oqi, oqi, ja`ne oqi» degen menen, oqiwi shaymalanip, bilimi joqari, adamgershiligi to`men adamlar ko`beyip ketken edi. Aqilg`a kewil bo`linbedi. Belgili grek filosofi Geraklit: «Ko`p bilimlilik aqilg`a u`yretpeydi» degenindey, ko`p bilgen, ha`tteki entsiklopediyaliq bilimi bar kisini asa aqilli dew qiyin. Ha`zir elektron esaplaw mashinalari payda boldi. Olardin` bilimin adam tili menen jetkeriw mu`mkin emes. Onda eliw tomliq entsiklopediyani bir shirpi qutisindag`iday mashinag`a siyg`izadi. Olardi ju`da` aqilli dep bolmaydi: A`lbette bilim ku`sh, adamg`a xizmet etedi, lekin adamdi joq qilip ta jiberedi.

L.N.Tolstoy: «Bilim maqset emes-qariw» degen edi. Ha`zirgi uaqitta da bilimdi tek maqset etip, onin` ma`nisine tu`sinbey ju`rgen adamlar az emes. Sonliqtan olar shala iyelegen bilimge iye bolip, onisi keyin iske aspay, qiyin jag`daylardi basinan keshiriwde.

Al, aqil bolsa a`meliy xizmet penen baylanisli bola otirip, ha`r bir adamg`a du`n`yag`a ken` kewil menen, hadal ju`rek penen, issi sezim menen qarawg`a, adamnin` ta`g`dirine, ja`miyettin` rawajina barinsha na`zer awdarip, og`an u`les qosiwdi talap etedi.

Demek aqil ha`r bir adamdi ja`miyettin` qaynag`an qazanina qaray jeteleydi ha`m adam sol qazannin` qaynawina tu`sedi. Oni ko`rgen ha`m o`rnek alg`an

kisi aqilg`a iye bolip, onin` ma`ngilik joldasina aylanadi. Sonin` ushinda orislar «Lipaslarina qarap ku`tip aladi, aqilina qaray uzatip saladı» dep tasiyiqlaydi.

Demek aqil ku`sh ha`m qural. Lekin ol ko`regenlikke o`sip jetpes aldawdin` usili bolip ta ketiwi mu`mkin. Belgili gumanist, akademik D.I.Lixachev minaday deydi «Ko`regenlik (mudrost`) bul qayirliliq penen qosilg`an aqil. Aqil qayirliliqsiz hiyle (xitrost`). Hiyle kem-kemnen shiyqildap qaladi ha`m ertemekeshpe sol hiylekerdin` o`zine qaytadi. Sonliqtan hiyleker jasiriniwg`a ma`jbu`r boladi. Ko`regenlik ha`mme uaqit ashiq ha`m isenimli. Ol basqani aldamaydi heshkimdi satpaydi. Ko`regenlik qayirli at, bekkem baxit, uzaq jas alip kelip g`arriliqta ha`mmesinen de bahali, appaq ha`m qiynamaytug`in hu`jdandi ta`rbiyalaydi»¹.

Aqil qizbashiliqtin` qarsisi. «Ashiw-dushpan, aqil-dos», dep xalqimiz duris aytadi. Ashiw menen islegen islerden keyin adam pushayman jeydi. Sonin` ushin «Ashiw aldında, aqil keynin`de keledi» deydi danalar.

Ashiw, yamasa g`a`zepleniwshilik ruwxıy tamannan da en` jaman ha`m ziyanlı ta`sir. Sebebi, g`a`zep adamnin` qanin qizdiradi, deneni titirkendirip, eriksiz ha`reketke a`keledi. Sonin` ushin bul qa`siyetten saqlanip, bolar-bolmas na`rselerge g`a`zeplene bermew duris boladi.

Ashiwlanıw geyde adamnin` erkinen g`a`rezli de emes. Lekin onnan o`zin irkiw, og`an erk bermew o`zin`di uslap, parasatlı bolıwg`a talpiniw a`jayip a`deplilik. Ol adamnin` salamatlıg`ına paydali. Temperamenti basım, ju`ykesi ha`lsiz, ku`yip-janiwshi adamlar, ha`mme waqıt quwatı az awqatlar jep, suwıqqanlıqqa a`hmiyet berip, qandı qizdiratug`in o`tkir na`rselerden bas tartiwi kerek, desedi shipakerler.

Adam qalay aqilli boladi. Ha`kim Uliqpannin` na`siyatlarında: Eger aqilli bolg`in` kelse, hikmat u`yrenkil, aqil hikmat penen erjetip o`sedı. Aristotel` danishpannan: «Aqildin` ku`shi neden ibarat» dep soraptı. Danishpan: «Ba`rshe adamnin` ku`shi awqattandur, aqildin` ku`shi bolsa hikmetdendur» - dep juwap beriptı.

¹ Д.Н.Лихачев (Письма о добром и прекрасном. Москва «Детский мир» 1988 ж. 113-бет)

Adamnin` aqili on na`rsede ko`rinedi deydi danalar. Olar birinshiden` adamlarg`a a`lpayim ha`m na`zik ma`mle etiwde, ekinshiden: o`zinin` kim ekenligin bilip sog`an baylanisli ha`mel qiliwda, u`shinshiden: adam shaxlarg`a xizmet etip olardin` tilek a`rmanlarin orindawda, to`rtinshiden: o`z sirlarin dosqa bildiriw ha`m bildirmewdi biliwde. Besinshiden: o`zinin` ha`m basqalardin` sirin saqlawda, altinshidan: shaxlar sarayinda saq bolip, shiyrin til menen saray adamlarin qolg`a ala biliwde, jetinshiden` tildi tiyip artiq so`ylemewde, segizinshisi: ma`jilislerde tinish, u`ndemey otiriwda, a`dep etip soralmag`an na`rselerdi aytpaw ha`m pushayman jegizetug`in so`zlerdi tilge aliwdan saqlaniwda, tog`izinshidan: qa`ten`di birden moyinlap, keshirim sorawda, oninshi: birewdin` isine aralaspawda, basina paydasi joq so`z so`ylemewde.

Aqildin` qarsisi nadanliq. Platon bilay deydi: «Heshna`rseni bilmeytug`in ja`ne bir na`rseni bilgisi kelmeytug`in adam ju`da` jaman adam, onin` boyina usi eki kesel uyalag`an». Al, Sokrat «Bilmegen masqara emes, bilgisi kelmegen uyatsizliq» dese, bizin` xalqimizda sog`an uqsas awir g`arg`is` «O`zin` bilmegeysen`, bilgennin` tilinde almag`aysan`» dep keltiredi.

Belgili filosof Jan Dyuklo bilay deydi «Nadanliqtin` u`sh tu`ri bar, birewi dim bilmew, ekinshisi-jurt biletug`indi jaman biliw, yag`niy bilemen dep g`oddaslaw, u`shinshisi biliwge keregi joq na`rselerdi biliw». Bul ma`selede Platon tag`i bilay deydi «tap taqir nadanliq jamanliq emes shala men`gerilgen bilimdi shaymalay beriw og`ada jaman».

Rasinda da ha`zir «ko`p biletug`in» nadanliq penen birge jalg`an bilimpazliq payda bola basladi. I.Kant: «jalg`an bilimpazliq nadanliqtan da jaman. Nadanliq quri jer oni on`lap tuximdi sebiwge boladi. Al jalg`an bilimpazliq tamirlasqan haram sho`p basip ketken dala, oni otap jo`nlew mu`mkin emes dewge boladi?» degen edi.

Demek nadanliq penen birge jalg`an bilimpazliq ushlassa oni filosofiyada «belsendi nadanliq» dep ataydi ha`m oni qaralaydi. Belgili I.Gete «Belsendi nadanliqtan qorqinishli hesh na`rse joq. Ol jo`nsiz sinaydi, bilemen dep

sayraydi, o'tken tariximizda iske asarlıq heshna`res joq dep dawriq saladi» dep duris ko`rsetedi.

Uliwma nadanlıq tek adamg`a g`ana emes, ja`miyetkede ziyan. Sonliqtanda A.I.Gertsen Rossiya haqqında XIX-a`sirde bilay degen: «Bizin` jarlılig`imiz bizin` nadalıg`imizdan, bizin` nadanlıg`imiz bizin` jarlılig`imizdan». Shinindada xalıqtın` artta qalıwinin` tiykarg`i sebebi onin` nadanlıg`inan, olaqlig`inan ha`m ruxiyatinin` to`menliginen.

Adamlar aqilli boliwi ushin ilimdi iyelewi kerek. Ku`nnin` jer ju`zin jaqtirtqani ha`m a`lemge ma`n`gi o`mir bag`ishlag`ani siyaqli, ilim de ju`rekti nur menen jaqtirtadi, kewildi o`siredi, ta`jiriybeni asiradi. Ilim ta`jiriybelerinin` shipali da`ri-da`rmanlari adamlardi awir nadanlıq keselliginen qutqaradi. Bilim ag`ashinin` miywasi aqıl-parasat, adamlarg`a g`amxorlıq.

Bilimli boliw ha`mmesinen burin adamnin` o`zi ushin, o`z hu`rmetin asiriw, basqag`a izzetin ko`rsetiw ushin kerek. Ilim tek basqalarg`a u`yretiw ushin g`ana u`yrenilgen bolsa, onnan adamnin` o`zi payda ko`rmese, onin` a`hmiyeti bolmaydi. Sebebi danalardin` aytqanınday, adam ilim ha`m du`n`ya maldan a`wele o`zi paydalanıp, keyin basqalarg`a u`lestirip beriwi kerek. Jaqsi na`tiyje bergen jan`alıqlardi, ta`jriybelardi a`wele o`zin`e, keyin basqalarg`a engiziw za`ru`r, sonda onin` aqılı artadi, abirayi o`sedi.

Sonliqtan Qurani Karimde «Alimnin` uyqisi, nadannin` ibadatinan artıq» delingen. Aqilli adam qilatug`in istin` keyni ne menen ayaqlanatug`inin ko`z aldin`a keltiredi. Yag`niy en` da`slep esikke kirmesten burin onnan qalay shig`iwdi oylap aliw aqilliliqtin` belgisi.

Belgili allama Abdulqa`dir Nuriy bilay deydi «Aqıl insan ushin en` joqari za`ru`rliktin` biri. Aqıl menen zatlardin` siri ha`m negizleri u`yrenilip, ilim ha`m bilim iyelenedi, ka`sip payda boladi. Bir ha`kim aytadi: «Aqıl ju`rek ishindegi nur, bul nur menen haq ha`m nahaq bilinip alinadi». Basqa ha`kim aytadi: «Aqıl o`z iyesin du`n`yanin` ha`r qiyli apatlarinan qutqaradi», ja`ne bir ha`kim aytadi: «Aqıl jannin` o`miri, al jan bolsa, denenin` o`miri». Tag`i bir ha`kim aytıptı» «Kisinin` na`psi aqılınan u`stem bolsa, onday adamnin` haywannan parqı joq.

Demek deydi ol: Ilim iyelew jolinda bekkem turiwdan go're jaqsiraq is joq. Sebebi ilim kisini izzet ha'm abirayg'a jetkizetug'in qural bolip esaplanadi.

Aqil ha'r bir xaliqtin` ruwxiyati menen baylanisli. Ruwxiyat sol atam zamannan beri payda bolip, ku'ni bu`ginge deyin o`zinin` ta`sirin saqlag`an qa`driyat. Biz totalitarizm da`wirinde xalqimizg`a ta`n usi ruwxiy o`zgesheliklerdi jog`alta jazlap, aqildan da aljasa basladiq. Sebebi aqil-oy degenimiz ruwx, ruhiyat. Belgili Gegel` «Ruwx filosofiyasi» degen miynetinde «ruwx haqiyqattin` tikkeley o`zi bolg`anliqtan adamlardin` adamgershilik o`miri. Ol talay zamanlardi bastan keshiredi. Zamannin` o`zgeriwi menen ruwxiy tu`skinlikler ruwxiy ko`terin`kilikler bola beredi» degen edi.

Bul duris pikir edi. Keshegi ha`kimshil-admenistrativlik zaman siyasati bizin` ruwxiylig`imizdi oysiratip ketti. Sonin` ushin biz ha`zir aqil-oydin` ku`shinen shig`a otira, onin` ig`balinda ruwxiyatimizdi jan`landirip qayta tiklep uliwma progresske, ayaq qosiwimiz kerek. Sonliqtan da hu`rmetli Prezidentimiz I.A.Karimov ruwxiy tikleniw bul pa`klenip, o`tken ruwximizdi basqan musallatlardan qutilip, joqari ruwxiyatqa jetiw ekenligin tinbastan tastiyoqlaydi. Solay etip biz jaslarimizdi bizden de bilimdan bizden de shaqqan bolip, ha`r qanday jag`daylarda basqa ellerdin` azamatlari menen ten`dey turip ua`jlesetug'in etip ta`rbiyalaw kerek, dep u`yretedi.

Ata-babalardin` turmisinan ibrat alip, olardin` ta`jriybesinen paydalang`an adam aqilli esaplanadi. O`zim bilemen, deytug'in adam ha`mme uaqit mashaqattin` ishinde boladi. Ha`r bir ziyanni na`rseden bir paydali na`rse shig`adi. Lev Tolstoy bilay deydi: «Adam o`zinin` ha`r bir ko`rgen ziyannin baxitsizliq, dep esaplamasin. Sebebi ol onin` haqiyqat baxitinin` shin baslamasi boliwi da mu`mkin». En` jaqsisi basqalardin` ko`rgen ziyannarin na`zerde tutip, olardan paydalaniw ha`m u`lgi aliw kerek. Eger sag`an ta`g`dir limondi inam etse, sen oni limonadqa aylandiriwin` kerek. Sebebi adamnin` en` bir a`jayip qa`siyetlerinin` biri minusti pluske, yag`niy ashshini dushshig`a aylandiriw. Bul joldan barmag`an adamlar ku`nnen ku`nge jen`iliske ushraydi, ha`m aqirinda ta`jriybeden sabaq alip tuwri jolg`a tu`sip alg`ansha o`lim waqti da

kelip qaladi. Kimde kim pursatti qoldan berse, ha`reket etip bir isti a`melge asiriw ornina jalqawliq qilsa, durislig`a gu`man, yamasa o`tirik ga`plerdi tuwri dep esaplasa, olardi basqalarg`a aytip ju`rse, o`tirikshinin` o`tirigine isense, o`z ta`reptarlarin buzaqi adamlardin` so`zine erip renjitse, oni aqilsiz adam dewge boladi.

Aqilli adamlar pa`s ha`m jaramas ortalıqqa tu`sip qalsa, onnan tez qutilip shig`iwg`a ha`reket etedi. Kimde kim soqirlarsha biyma`lim jolg`a atlansa, xaliqtin` baratirg`an jolınan uzaqlassa ha`m qanshama ko`p ju`rse sonshama adasa beredi. Eger bir adamnin` ko`zine sho`p tu`sse, oni alip taslamay, a`hmiyetsiz bir na`rse dep esaplap ko`zin uwqalay berse, ol pu`tkilley soqir boladi. Aqilli adam ko`ptin` rayi menen esaplasip, sog`nn isenedi, biraq sonin` menen birge, aqilli ha`m ta`jriybelilerdin` so`zlerine de qulaq salıwi kerek. Aqilli adam o`zine rawa ko`rmegendi basqag`a da rawa ko`rmewi za`ru`r. Sebebi ha`r istin` o`z siylig`i bar, uaqtı kelgende, a`lbette, aqibeti ma`lim boladi.

- Sonliqtan da xalqımız «Qiya basqan adimin` qiriq jildan keyin de belgili boladi», yamasa «Qaytar du`n`ya» dep duris aytqan. Olay bolsa kisige jamanlıq etip, sirttan satip, o`zi atsiz qalip, domalaq xatlar jazıwshılar da tu`binde belgili bolip, o`z isine pushayman jeydi. Aqilsizliqtan islegen «son`g`i pushayman, o`zin`e dushpan» deydiler.

Demek, adamnin` ha`r bir islegen isi aqıl parasattin` ju`zesinen boliwi kerek. O`zin` jaqsi bilmegen ha`m jaqsi tu`sinbegen zatti basqalarg`a u`yretiwge bolmaydi. Parasatliliq o`tken iske salawat dep qarap, oni tu`sinip, moyinlaw, ol baxitsizliqti jen`iw ushin joqarg`i qa`dem. Shidamsizlıq, biytaqat sezimler adamdi sharshatatug`in jag`day. Bolari bolip boyawi sin`ip ketken na`rselerdi eske qayta-qayta alip pushayman jey bersen` ol ezbelikke jol qoyg`anlıq bolip, ol o`zinnin` ju`ykene ta`sir etip qoymastan, do`geregine de jag`imsiz jag`day tuwg`izadi.

Alimlardin` aytiwına qarag`anda, gipertoniya keselligi menen awirg`an adamlardin` en` tiykarg`i qa`siyeti o`kpeshillik eken. Birdeyine giyne tutip ju`rgen adamlardin` qan basımı joqari boladi ha`m ju`rek awiriwına duwshaker

keledi. Xaliq awzinda eskiden kiyatirg`an «ashiwlaniwg`a uqipsiz adam-aqmaq, al ashiwlaniwdi o`zine rawa ko`rmegen adam dana» degen so`z bar. Sonliqtan da dushpan menen esaplasiwg`a da urinbaw kerek, sebebi ol adamg`a qimbatqa tu`sedi.

Qayg`i-uwayimg`a beriliw de aqilg`a tuwra kelmeydi. Kerisinshe do`gerekke qalay jaqsiliq islewdir` jolin oylana bergen ha`m adamlardi quwanta beriwge umtiliw aqilliliqtin` ko`rinishi. «Jaqsiliq is degenimiz,-deydi Muxammed payg`ambarimiz,-bul birewdin` kewlin xoshlap, miyiq tartatug`in mu`mkinshilikti an`latadi». Jaqsiliq etiwdege maqset adamdi o`zi tuwrali oylawdan azat etedi, qayg`i-g`amin, biytaqat sezimlerden qorg`aydi. Birewlerdi baxitli etiw arqali o`zinin` aqillilig`in ko`rsetedi.

2. Bahaliliq baxitliliq

Bahaliliq a`yyemnen beri, bu`ginge deyin du`n`ya oyshllarin oylandirip ha`m tolg`andirip kelgen ma`sele. Bilayinsha qarag`anda ha`mmesi tu`sinikli siyaqli: bahaliliqtin` o`zi bahali na`rse. Solay da adam ushin ne na`rse bahali ha`m ne ushin ol bahali? Geyparalar ushin bahali na`rse basqalar ushin nege bahasiz ko`rinedi? Ne ushin adam tek o`zi ushin bahali na`rseni, nag`iz bahaliliq dep esaplaydi. Misali «Bekrenin` bel kespesin jemeytug`in basim, qolan`sig`an qoy go`shine duwshaker boldim» degendey bahalar.

Ja`miyettin` ha`r tu`rli basqishlarinda adamzat bahaliliqti ha`r tu`rli tu`singen. Aytayiq qul iyelewshilik da`wirinde quli bolmag`an xojaliqqa to`men baha berse, keyingi aristokratiyalıq ja`miyette u`yinde u`y xizmetkerleri bolmag`an shan`araqtı do`gerektegiler mensinbegen. Al keshegi shoralar da`wirinde u`yine xizmetker jumsag`ang`a to`men baha berip, oni ayiplag`an.

Bahaliliq ma`selesinde adamlar erteden-aq haqiyqattin`, suliwliqtin`, qayirxomliqtin`, adalatliqtin` qunin joqarig`a qoyg`an. Lekin bul bahaliliqlar turmista o`mir su`rgen menen, adamlar is ha`reketinde olardi salistirip ko`rip o`zinshe bahalar bergen.

Ha`mmege belgili aksioma: du`n`yadag`i barlıq bahaliliqlar adamg`a tiyisli ha`m og`an baylanisli. Al, ol bahaliliqlardi adamlardin` ha`mmesi birdey ta`n alama? Birdey bahalayma? Joq dep juwap beriwge tuwra keledi. Sebebi ol bahaliliqlar o`zinin` tariyxiy tu`sinikleri menen, iske asiwi menen, salistirilip qaralsa bul ma`sele belgili boladi. Bunnan sol haqiyqiy tariyxiy da`wirdegi o`mir su`retug`in adamlar ha`m sotsiallıq toparlardin` za`ru`rligin ha`m mu`ddelerin o`teytug`in tu`sinikler g`ana bahali bolg`anin ko`remiz.

Aytayiq ma`mleket adamzat ushin onin` ma`pin, huquqin, qorg`aytug`in ha`m erkinlikke ua`de beretug`in bahaliliq retinde belgili bolsa, XIX-a`sirdegi frantsuz koroli Lyudvig «ma`mleket degen men» degen baha bergen.

Bahaliliq adamlardin` tu`siniklerinde ha`m xaliqlardin` sanasinda jag`dayg`a baylanisli ha`r tu`rli ko`rinedi. Aytayiq Shig`ista adamnin` bahalilig`i a`deplilik penen bahalang`an. Belgili Ha`kim Uluqpan minaday deydi.

- Anushiruan a`dil (531-579 jj) patsha uaziri Buzurhmexрге «qashan, qayaqqa barsa da adamlar jaqsi qabil etetug`in kisi kim?-dep soraw beredi, ol: «A`depli adam» dep juwap beripti.

Turmistin` tarawlari ko`p, sondag`i ha`r qiyli bahaliliqtin` biri Shig`is xaliqlarinin` miyman doslig`i. Qaraqalpaqlar «miyman atan`day ulli» dep esaplap, «qonaqqa jalg`iz atin soyip bergen». Bul bahaliliqti danishpan shayir I.Yusupov bilay ko`rsetedi:

Bizin` xaliqtin` kewlin qaysi bir gezde,

Heshqanday hu`kimdar,

Heshbir patsha, xan

Miymandosliq degen duwali so`zdi

Billahiy, hesh qashan jawlap almag`an

Bahaliliqtin` geypara ma`selelerde adamlardin` ko`z-qaraslarinda bir-birine sa`ykes kele bermeytug`inin minaday pikirlerdende ko`riwge boladi. Misali xayallardin` bahalilig`in birewler «bala tapsa, nan japsa boldi», dese, ekinshi bir shayirlar: «Su`ygenin` aldinda sallanip tursa, mehman ku`tse basqa isi, bolmasa» dep bahalaydi. Al ha`zirgi ku`nde geypara paydaku`nemler bul ma`selege utelitarizm tiykarinda qaraydi. Aytayiq: o`tken oqi w jilinda No`kistegi joqarg`i oqi w orinlarinin` birine joqari baha menen kirip, oqi wdi baslag`an qizdi, onin` shiraylig`ina qiziqqan bir baybashsha malg`a jig`ip, balasina kelinshek qilarda, qizdin` ta`repi onin` oqiwin ne qilasiz degende, ol «bizge oqiwinin` keregi joq aqshani sanawdi bilse boldi» dep qizg`a bergen bahasinin` gu`wasi bolg`anmiz. Sonday-aq bul dizimde, yag`niy hayaldin` bahalilig`in tu`siniwde basqasha da ko`z-qaraslarda ko`p. Misali` «Suliw suliw emes, su`ygen suliw» degen baha su`yispenshilikti joqari qunlig`in ko`rsetedi. Al bizin` milliy g`a`rezsizlik ideyamizdi «Mehir-muxabbat, go`zzalliq ha`m na`ziklik, o`mir ma`ngiliginin` timsali bolg`an hayal zati» joqari bahaliliq.

Geyde bahanin` quni adam jasap turg`an kewil ku`yi ha`m jag`dayi menende baylanisli boladi. Bizde du`n`yada ha`mme na`rseden de, densawliq u`lken bahag`a iye. Lekin, geyde I.Yusupov aytqanday:

O densawliq, densawliq

Sen bir ju`rgen qol jawliq

Bazarin` tu`sip ketkende

Bahan` piyaz bir bawliq.

Demek, «altinnin` qolda barda qa`diri joq».

Uliwma o`mirde bahaliliq salistiriladi, siyg`astiriladi. Lekin bahalawdin` tiykarinda filosofiyaliq, yag`niy dialektikaliq teren` oylaw jatiwi za`ru`r. Bir adamlar bar, adam menen adam mu`na`sibetin dosliqti, mexribanliqti, siylasiqti, saqiyliqti, joqari bahaliliq ha`m g`a`niybet dep esaplaydi. Sonin` menen qatar turmista a`shko`z, takabbir adamlarda ushrasadi. Olar bir na`rseni basqa birewlerden siyliqqa alaman dep u`mit etpeydi. Al qa`legen na`rsesin, olardan ku`sh penen yamasa hiyle menen tartip aliwdi oylaydi. Birewden tartip alg`an na`rse og`an udayi o`zinikinen jaqsi ko`rinedi-de turadi. «Birewdiki birewge qizday ko`rinedi». Bahaliliqtin` ol ta`reptarlari ushin ha`rbir adam paydalaniw ob`ekti retinde qaralip, onin` jeke paydasi boyinsha bahalanadi.

Geypara ilimpazlar bahaliliqti turmisliq ha`m ma`deniylik dep ekige bo`ledi. Birinshisi utalitarliq qunliliq, yag`niy paydaliliqti joqari bahalaw.

Ekinshisi du`n`ya tanim bahaliliqlari. Olar estetikaliq bahaliliqlar, ja`miyetti ustap turatug`in adamgershilik qa`siyetler.

XX a`sirde filosofiya tariyxinda en` aldin`g`i orinda pragmatizm dep atalatug`in, ka`siplerge tiyisli bahaliliqlardi nasiyatlaytug`in filosofiyaliq ag`im payda boldi. Ol burjuaziyaliq filosofiyanin` ko`rinisi, dep esaplanip, o`tken shoralar da`wirinde, bizin` elde ta`n alinbadi.

Shininda da pragmatizmde o`zine maqset qoya biliw qa`bileti menen, oni iske asiriw, jasap turg`an jag`dayg`a ta`sir etiw menen, basqalar menen birige otirip, haqiyqatliqti o`zgertiw. Onda o`mir alg`a qoyg`an waziypalardi sheshiw

menen, sipatlanatug`in uliwma aktiv ha`reket arqali insan retinde turmisliq ma`seleni sheshiw ha`m og`an qoyilatug`in talaplar belgilenedi.

Bul bahaliliqta diqqatqa muwapiq. Sebebi geypara waqitlarda payda menen tabisqa bag`darlang`an sana-sezimdi «realistlik» dep te ataydi. Ol real xizmette belsendilik, intsiativlilik, o`zinshelik, siyaqli qa`siyetler alg`a su`riledi. Ol o`zge ushin emes, o`zim ushin o`mir su`rgim kelediG` degen filosofiyani sipatlaydi. Onin` tiykari «Bes ku`nim, xosh ku`nim», «Birewge xizmet etip za`ru`rli bolg`im kelmeydi, o`zime-o`zim xojayn bolg`im keledi».

Bul batistag`i u`lken bahaliliq dep esaplang`an adamlardin` individualizminin` ko`rinisi bolip, bizin` Shig`istag`i ja`ma`a`shiliq, mexribanliq siyaqli bahaliliqqa tura kelmeydi.

Demek, pragmatizmdegi bahaliliqti da absolyutlestiriwge bolmas eken. Sebebi pragmatizmde ku`n ko`riw ushin geypara bahaliliqlardan bas tartiwg`a tiyisli boladi. Onda keleshekti oylaw, sotsialliq jan`alaniw, ruwxiy jaqsilaniw, ma`deniy jetiskenlikke kewil qoyilmay, maqsettin` ha`mmesi «qalip qoymaw», «jiynay beriw» «tek o`zin` ushin» degen siyaqli payda tu`siriwge qaratiladi. I. Yusupov paydaku`nemlik haqqinda:

Ruwxiy du`n`yasi onin` boldi nol`

Iship jew, payda quwiw boldi talabi,

Go`shi qanday eken, dep bul qustin` ol

Bu`lbu`l sayrap turg`an jaqqa qaradi deydi

Paydaku`nemlik en` basli bahaliliq bolg`an adamdi su`ye biliw qa`biletinen ayiradi. Su`yiw, unatiw, o`zin`di kisige bag`ishlaw, saqiyliq degen bahani bildiredi. Bular bahaliliqtin` ekinshisine tiyisli bolip ja`miyettin` tutqasi bolg`an ma`deniy bahaliliqlardin` ko`riniwi boladi. Al paydaku`nem o`zin, belgili Fausttin` u`lgisi boyinsha janin A`zazgu`lge beriw arqali paydani uslawdi na`zerde tutadi.

Ha`zirgi zamandag`i bahaliliq filosofiyasi ha`rbir adamnin` o`zinin` bahasina da qollanilatug`in boldi. Adamnin` o`zinin` zat retinde qunlilig`in bahalaw kelip shiqtı. Oni «shaxsliq baha» dep ataydi. Onda da adamdi zat

bahasinda bahalaw printsipi, narqi ko`rinedi. Bul bazarda shaxs o`zin satiwg`a usinatug`in boldi. Bundag`i tabis adamnin` o`zin qanshaliqta jaqsi sata aliwina baylanisli. Onda onin` qa`wmeti qanshaliq da`rejede tartimli, minez-qulqi qansha da`rejede jag`imli, ol qansha da`rejede sergek ha`m bekkem, isenimli, is sheberligi menen bir qatarda jasaw jag`dayina adamlar menen til tabiw da`rejesine qaray o`timliligi belgilenedi. Bul talaplarg`a toliq tura keliw onin` narqin ko`teredi.

Al geyparalardin` bahalilig`i belgili danishpan Maqtumquli aytqaninday: «Gey birewdin` basindag`i aqili, kiygen telpeginin` quninan jetpes»

Geypara adamlar xalqimiz aytqaninday «Qiriqqa kelse de, nariqqa kelmeydi». Al, haqiqiy insan o`zinin` o`mirinin` bahasi haqqinda oylag`anda, a`lbette o`zinin` o`timli zatqa aylaniwin ko`birek arziw etedi. Demek, shaxs unamli zat siyaqli o`z bazarinda shirayli ha`m o`timli boliwi tiyis. Sonliqtanda «Ko`p ju`rme balam qiz almay, bazarina o`zin`di sal» (A. Dabilov) degen ko`riniste ha`rbir adamnin` bahasi da bazar narqi menen o`lshenetug`inlig`in ko`rsetedi. «Shimshiq tasina batpan. Eshek ozsam deydi attan» (I. Yusupov) degendey bul bazarda da konkurs boladi.

A`lbette adamnin` bahalilig`in bul imtixan, en` da`slep onin` a`dep-ikram tiykarindag`i bahalilig`inan bolatug`inlig`in yadta saqlaw za`ru`r. Bahaliliq bag`darinda, on`li na`tiyjeler beriw ushin, onin` qatnasiwshilarinin` belgili bir minez qulqi rejelerine sa`ykes boliwi talap etiledi. Sonda g`ana ol qunli boladi.

Turmista haqiqat, go`zalliq, mexir-aqibet, a`dalatliliq, erkinlik siyaqli bahaliliqlardi xalqimizg`a ta`n a`dep-ikramliq da`rejesinde paydalansa, ol shinindada joqari bahaliliq boladi. Oni o`z boyina sin`irgen, ja`miyet ma`pin jeke ma`plerden joqari qoyip, sotsialliq kelisim menen sa`ykeslenip, abray ushin xizmet etken shaxs joqari bahag`a iye boladi.

Geypara bahlawlarg`a qarag`anda, Qaraqalpaqstan xalqinin` sanasindag`i en` joqari bahaliliq adam o`miri, erkinlik, shan`araq, jeke baxit, diniy inanim, na`sildi qa`sterlew, den-sawliq, qarim-qatnas, mexribanliq, g`a`rezsizlik, suw molshilig`i, tinishliq, nizam, abroy, muratqa jetiw, biznes bolip bular ushin

insanlar jan ta'ni menen xizmet islep, sonin' tiykarinda erkin ha'm pa'rawan turmis quriwg'a umtiladi. Bul bahaliliqlardi qa'sterley otirip, olardin' iske asiwinda xalqimizdin' sanasina ornalasqan joqari ma'na'uiyattin' a'hmiyetin ko'zde tutadi.

Xalqimizdin' bul o'lshemlerine baylanisli O'zbekstanda Prezidentimizdin' pa'rmani menen adamnin' o'mirin en' joqari bahaliliq dep esaplap, elimizde o'lim jazasi bikarlandi. O'zbekstanda en' joqari bahaliliq xu'rmetli Prezidentimiz I.A. Karimovtin' tastiqlag'aniday «Ma'na'uiy ta'rbiya ma'selesi hesh gumansiz, sheksiz a'hmiyetke iye». Sonin' menen qatar elimizde en' joqar bahaliliqtin' biri bul islam dini. Bunin' sebebi I.A. Karimov aytqaniday «Muxaddes dinimizdin' haqqaniyig'i ha'm pa'kligi, insanparwarlig'i ha'm bawri ken'ligi adamzatti ha'mme waqit ezgiwlikke shaqiriwi, o'mir sinawlarinda o'zin an'lag'an qa'driyat ha'm da'stu'rlerin a'jdatlardan a'wladlarg'a jetkeriwde sheksiz orni ha'm a'hmiyeti menen baylanisli». Xalqimizda erteden-aq en' joqari bahaliliqtin' biri isbilermenlik bolg'an. Bul haqqinda Amir Temur «Shaqqan o'tkir isbilermen, sergek, ma'rt ha'm ta'wekelshi bir kisi intasiz, biyparwa min' kisiden jaqsiraq» degen edi.

Uliwma alg'anda adam bahali boliw ushin ja'miyet ha'm insannin' alg'a qoyg'an qa'driyatlarina sadiq bolwi onin' bahasin ko'teredi ha'm ol adamnin' joqari a'depliliginin' ko'rsetkishi boladi.

3. Muhabbat ha`m baxit

Adam balasi esi kirkeli beri muhabbattin` ko`p sanli sirin ha`m min` sanli qirin tu`siniwge tirisqani menen, elege deyin bir ta`repleme, a`piwayi tu`sinikten ayig`ip ketken joq. Birqansha oyshillar muhabbat sezimin adamnin` basina kiyilgen noqta siyaqli, ta`biyg`iy ten`sizliktin` bir ko`rinisi dep bahalaydi. Misali belgili oris jaziwshisi I.Turgenov o`zinin` «Awildag`i bir ay» degen angimesinde minaday deydi. «Muhabbatta ten`lik joq. Tek xojasi menen quli bar. Sonliqtan ol temir shinjir menen arqanlaw degen so`z. Sa`l sabir etin`iz. Siz og`an o`zin`izde tu`siniwin`iz mu`mkin. Sizin` man`layin`izdan siypag`an jumsaq alaqan shimshipta, ha`tteki et-ju`regin`di tilkim-tilkim etkizip jirtihta u`lgeredi. Solay etip hayal qawminin` etegine oraliwdin` o`z zardabi ha`m zaprani boladi» dep tastiyoqlaydi. Bul danalardin` «hayal erkeklerdi baxitli etiwidin` bir jolin bileli. Al baxitsiz etiwidin` min` jolin bileli» degen pikirlerine tuwra keledi.

Ko`plegen oyshillardin` tujirimlari boyinsha shin muhabbat sezimlari kerisinshe ten`sizlikti joyatug`in ku`shlerdin` biri bolip sanaladi. Arziw-a`rman menen jetken sezimlerden tek insaniylik muratlar urqan atadi. O`mir sol sezimler qushag`inda qizig`i mol da`wrang`a aylanadi.

A`lbette adamnin` tirishiliginin` barliq tarawlarinda waqittan tis, zamannan bo`lek, ja`miyetke baylanissiz hesh na`rse bolmaydi. Demek zamanina, waqtina ilayiq muhabbattin`da o`zine tiyisli waziypalari ha`m parizlari boladi. Sebebi ol adamlardi qaysi da`wirde bolmasin, alis armanlarg`a, baxitli maqsetlerge jeteleydi ha`m olardi o`zgeshe tu`rlendiredi. Belgili filosof Jan Jak Russo «Muhabbat sezimlerine bo`lengen adamlardin` aqili, tapqirliq`i, o`mirshen`likleri, basqag`a miyrimlik sezimlerinin` oyaniwina ku`sh jiger beredi» deydi. Shininda da adam muhabbatta isker, muhabbatta saqiy, muhabbatta miyrimli, muxabbatta batir, muxabbatta ku`shli, muhabbatta a`jayip, muhabbatta baxitli. Muhabbat sezimlari g`ana adam boyindag`i azamatliq

qa'siyetti jetilistiriwshi ku'sh ha'm adamdi baxitli qiliwdin` sha`rti bolip esaplanadi.

Duris, shin muxabbat nag`iz baxitli boliwdin` kepili. Lekin waqit o`tip, jil ozg`an sayin, geyde adamlardin` arasindag`i su`yispenshilikte tozip, muhabbat degen quri aytilg`an ga`p siyaqli ko`rinipte qaliwi mu`mkin. Olay bolsa shin muhabbattin` bag`in baylap onin` toliq mazmuninin` ashiliwina jol bermeytug`in ne na`rse?

Bul sorawg`a juwap izlemegen adamzattin` danalari jekke-siyrek. Lekin nebir ulamalardin` ulamalari bul sorawdin` juwabin qashshan-aq aship taslag`an. Degenmenen ku`ndelikli o`mirimizde jamanlig`i menen jaqsiliqqa kes - keslep kiyatirg`an ol illetti adamzat bileti. Ol o`zlerimizge tanis, basqani jaqtirmaytug`in o`zimshillik. Barliq do`geregini ottay qarpip jalmaytugin, o`zinede, o`zgegede opasiz-menmenlik. Bul haqqinda oy juwirtqan belgili oris pedagogi V.A.Suxomlinskiy: «O`z-o`zine ashiiq adamnin` qolinan haqiqat muhabbat kelmeydi. O`zimshillik muhabbatti uylaytug`in sumliq, kesirli kesel» degen juwmaqqa keledi.

Usi menmenliktin` saldarinan ot basi oyran boladi. Shan`araq ortasina tu`sedii. Watan satiladi, pu`tkil insaniy jaqsiliqlar muzday siresip qalip, tasbawir tu`rde, o`zeginde semip, xarip qaladi. Demek, aq penen kara siyaqli muxabbat penen o`zimshillik o`z-ara siyisa almaytug`in qarama-qarsiliq ekenin bilip qoyiwimiz ju`da` a`hmiyetli boladi.

Olay bolsa ha`r bir adam, pu`tkil ja`miyet o`zinin` jan du`n`yasindag`i o`zimshil sezimlerde aqil ta`rbiyasina, ju`rek ta`rbiyasina sa`ykes tu`p-tamirinan o`zgertip barsa g`ana baxitin tabadi. Sol baxitqa aparatug`in jol ha'm jetkizetug`in ku'sh ruwxiiy ma`deniyattan tabiladi. Demek usinnan shig`atug`in talap hu`rmetli Prezidentimiz I.A.Karimovtin` ko`rsetken u`zliksiz ta`lim ha'm ta`rbiyanin` orinlaniwina, adam ta`rbiyasinin` keshegi ku`ni elewsiz qalg`an ruwxiiy du`n`yasinin`, ma`nawiyatinin` jetilisiwine ayriqsha kewil bo`liw a`hmiyetli. Bul jetilisiwdin` tiykarg`i gilti muhabbat. Muhabbat pu`tkil

adamiylik sezimlerdin` Anasi. Al menmenlik pu`tkil o`mirdin` gu`li bolg`an jaqsiliqtin` dushpani.

Shan`araq pu`tkil adam balasinin` o`sip, o`rken jayatug`in tirishiliginin` uyasi. Adam balasinin` kelbetide, qa`wmetide, baxitida usi shanaraq astinda g`ana barqararliqqa erisedi. Adamnin` artta qaldiratug`in esteligide, keleshegine jetkeretug`in u`mitide usi qatitay uyig`an ot basinda o`rshiydi. Shan`araq ko`teriwdin` usinday a`hmiyetin tu`singen er jetken ulla rimiz, boy jetken qizlarimiz, o`zlerine o`mirlik joldas izlep, talpinip jasad ydi. Sebebi adamnin` baxitinin` to`rtten u`sh bo`legi shan`araqtan tabiladi. Demek, ot basi-oshag qasinin` baxitin arziu qilmaytug`in adam boliwi mu`mkin emes.

Onda baxit degen ne? Sirasi, baxit adam boyina sirttan kelip kiretug`in yamasa aspannan tu`setug`in na`rse emes. Adam balasinin` baxiti onin` o`mirinde u`zliksiz tu`rde qa`liple setug`in minez-quliqlarinin` biyikligi menen tikkeley baylanisli. Sonin` ushin ata-baba «Ko`rkin alma, minezin al» dep duris aytqan. Olay bolsa ot basi – oshaq qasinin` baxiti tikkeley erli-zayiplilardin` o`z qolinda.

Sebebi jan uyadag`i qatnasiqtin` tiykarinin` qanday da`rejede boliwi - erli-zayiplilardin` ju`rek mehri, ko`z nuri menen a`diwli arman seziminen ko`z jarg`an, baxit darag`ina ta`rbiya beriwine baylanisli. Sonliqtan jas jubaylar o`z muhabbatina sadiq, turmis qiyinshiliqlarina shidamli bolip, og`an jan`a o`mir beriwi kerek.

To`zimlilik, shidamlilik o`zin-o`zi uslap biliw, opadarliq, sag`iniw, sarg`ayiw, shanaraqtin` tatiwliginin` tiykarg`i o`lshemlerinin` biri.

Eger kimde kim o`zindegi kemshilikti joyiw ushin og`an ba`nt bolsa basqalardin` kemshiligin az ko`redi. O`zin`di tutiw, ma`seleni salqin qanliq penen sheshiw - o`kpe - giynege a`kelmey, kemshilikti joyip, qobaljiwdi toqtatadi. Shanaraqta ma`mle bolip jasaw ushin en` da`slep adam o`zin-o`zi basqarip biliwi kerek. Oyina ne kelse soni aytiw, awzina ne kelse soni qaytarmaw shanaraqtin` bekkemligin ta`miynlemeydi. Bir so`zden qalip u`ndemew a`deplilik bolip esaplanadi. Erkektin` qa`ha`rine hayal, hayaldin`

ashiwina erkek shidam beriwi kerek. Mine usinday jazilmag`an qag`iydalardi tikkeley orinlap bariw baxittin` da`regi. Sebebi baxitti izlegenin` menen taba almaysan`, ol insaniylik waziypalarin`di, minnetin`di orinlap barsan`, sag`an baxittin` o`zi keledi.

Adamnin` ta`rbiyasi menen qa`liplestug`in ar-uyati, hu`jdani menen hadalliq a`detinin` arqasinda erli-zayiplilardin` bir-birine degen sezimlerine hesh waqitta kir juqpaydi. Olar biri-birinin` hadallig`ina iymaninday isenedi. Mine usi adamiyliqqa tiyisli qa`siyetler menen olardin` azamatliqqa jetken kelbeti qa`liplese. Usinday hadalliqti bayraq etken shanaraqta aldaw ha`m arbawda, shetke qaraw, zinakarliqqa qumarliqta bolmaytug`inlig`i belgili. Usinday tazaliqtan g`ana haqqaniy muhabbatliq sezimlardin` u`lgisi - shin dosliqqa ulasip, jaqsiliqqa toli siylasiqti qa`liplestiredi. Shan`arag`in`da usinday bereket birlikti du`zgen hayallar, tek o`zine g`ana emes pu`tkil do`geregindegi adamlarg`ada su`ykimli bolip ko`rinedi. Bunday shan`araqtin` erkekleride do`geregine miyrimli, mazmunli azamat retinde ta`sir etedi. Solay etip olar o`z-ara shin hadal siylasiqlari menen awil-aymag`inda belgili qa`dir-qimbatti iyeleydi.

4. A`deplilik baxittin` da`regi

Shaxs g`a`rezsizligin ko`rsetiwshi en` a`hmiyetli insaniy paziyetlerden biri - a`deplilik. Insannin` a`depliligi haqqında aytiwdan aldın «a`deptin` o`zi ne?», degen sorawg`a juwap beriwimiz za`ru`r.

A`dep - barlıq ja`miyet ag`zalari, millet, xalıq shaxs a`mel etetug`in sotsiallıq ta`rtip-qag`ıydalar ja`rdeminde insannin` is-ha`reketi ta`rtipke salınadı, yag`iniy basqarıladı. Ol insan iskerliginin` ta`rtipke saliniwin basqa formalarinan o`zinin` iqtiyarlilig`i menen ajiralıp turadı. Sebebi, a`dep-ikramlıq qag`ıydalar, talaplar millettin` u`rp-a`det da`stu`rleri tiykarında ta`biyiy-iqtiyarli qa`lipleseı. Sonday-aq a`deplilik qag`ıydalar talaplar ja`ma`a`tshiliginin` pikirleri, tilekleri ta`sirinde payda boladı. Sonin` ushin da a`dep-ikramlıq qag`ıydalar ha`mmege, ha`mmenin` o`z iqtiyari menen orinlaniwına qaratılğ`an bolıp baxittin` tiykari boladı.

A`deplilik qag`ıydalar ha`m talaplar turaqlilig`i menen de ajiralıp turadı. Bul qag`ıydalar ha`m talaplar ma`mleket ma`kemeleri, ja`miyettin` tu`rli sotsiallıq institutlari ornatqan ta`rtip-intizamlardan, a`wladlardan-a`wladlarg`a miyras bolıp o`tip kiyatirg`ani menen tu`pten pariqlanadı. Insannin` insanday bolıp jasawın, islewin, turmisin belgilewshi tilekler, arziw-u`mitler, jaqsılıq ha`m a`dalatqa qaratılğ`an uliwmainسانیy tu`siniklerge, qa`diriyatlarg`a tayanadı.

Xullasi, qiyin sotsiallıq ta`rtip-intizam tiykari bolğ`an a`dep-ikramlıq shaxstin` ruwxıy-ag`artiwshiliq iskerligi bolıp, onin` ku`ndelikli islegen islerin ta`rtipke saladı ha`m tu`rli a`dep-ikramlıq printsiplerde, normalarda (minet, waziypa, qa`dir-qimbat, hu`jdan t.b.) qatnaslarda, bahalarda ideallarda ko`rinedi. A`dep-sotsiallıq turaqlılıqtin` ta`sirshen` sebeplerinen biri. Onin` talapların orinlag`an insanda bar bolğ`an barlıq sezimlerdi o`z iqtiyari menen o`zi jilawlaydı. Insannin` o`zi menen o`zi sheshimge bir keliwi, ha`reketlerin muwapiqlastiriw bolıp esaplanadı. A`ne usınday muwapiqlasqan sezim tiykarında ko`rsetilgen xızmet alg`a umtiliw boladı. A`depti ha`reketke keltiriw

ku`sh (motiv) iqtiyarlilik ha`m o`zin-o`zi basqariw. Usi eki ku`sh a`depti ha`reketke keltiriwshi ulli ku`sh.

A`dep-ikramliq qag`iydalardi o`zlestiriw, onin` talaplarina a`mel qiliw na`tiyjesinde insanda a`deplilik qa`liplesedi. A`dep-ikramliq, pa`klik insannin` ku`ndelik isinde aniq ko`rinedi.

Insannin` a`dep-ikramlig`i onin` minez-qulqi menen baylanisli. O`z na`wbetinde minez-qulqi - a`deplilik haqqindag`i bilimler, tu`siniklerdin` negizgi deregi. Jaqsiliq turmistin` ma`nisi ha`m mazmuni, milliy ha`m uliwma insaniy qa`diriyatlar, gumanizm ideyalarina sadiqliq, minet, hu`jdan qa`dir-qimbat, ar-namis haqqindag`i bilimler, tu`sinikler minez-qulqitin` payda boliwi ushin tiykarg`i waziypa xizmetin atqaradi. A`deplilik haqqindag`i bilimler, tu`sinikler insan is-ha`reketinde bekkem ornaw ushin normal sharayat boliwi lazim. A`ne usinday normal sharayat payda bolsa, a`dep haqqindag`i bilimler, tu`sinikler biri ekinshisi menen qosilip ketedi ha`m rawajlanip shaxstin` a`dep-ikramliq pa`kligin ta`miynleydi.

A`dep-ikramliq degende jaqin o`tmishte adamlar o`zlerinin` minez-qulqin, is-ha`reketlerin basqariw ushin paydalanilatug`in a`dep-ikramliq printsipleri, normalarinin` jiyindisin tu`siniw edi. Keyigi waqitlarda a`deplilikdin` da`rejesin uliwma insaniy qa`diriyatlarga sadiqliq o`lshemi menen o`lshew da`stu`rge aylanbaqta. Eger insan a`deplilikni qa`diriyatlardan o`tkerip analizlese, onin` ko`lemi qamiraw tu`rli zamanlarda tu`rlishe bolg`anlig`ina isenim payda boladi. Sebebi, a`dep-ikramliq qag`iydalar zamanlar o`zgeriwi menen o`zgerip turg`an.

Insannin` a`dep-ikramliq pa`kligi onin` a`dep-ikramliq printsiplerine a`mel qiliwi menen o`lshenedi. Sonliqtan da a`deplilik printsipler a`dep-ikramliq pa`klikni payda etiwshi en` tiykarg`i komponentlerden biri. A`dep-ikramliq printsipler insannin` arziw-u`mitleri, umtilislarinin` na`tiyjesi bolip, onin` o`mirdegi maqseti, minez-qulqqa ishki tu`rtki berip turg`an motivleri, sanalilig`i, erkinligi, iymani isenimine baylanisli boladi. Insaniy ko`z-qarastag`i a`deplilik ko`z-qaraslar, maqsetler ha`m arziwlar birigip, a`dep-ikramliq printsiplerdi payda etedi.

Insan pa`kliginin` en` tiykarg`i printsipli jaqsiliqqa tiykarlanip, «ne jaqsi», «ne jaman», «na sawap» «ne gu`na» ekenliginin` parqina bariw menen belgilenedi. Basqasha aytqanda, insan a`depliliginin` en` tiykarg`i printsipli barliq jerde de o`z minez-qulqi, is-ha`reketlerin tap usi printsipli tiykarinda bahalay biliw.

Insan a`depliliginin` en` a`hmiyetli printsiplerinen ja`ne biri – ja`ma`a`, el-jurt, millet, ma`mleket ma`plerin, o`z ma`plerinen u`stin qoyiw. Basqalar ma`pin oylaw, olar haqqinda qayg`iriw, adamlardin` ju`risine tiykarlang`an turmista qa`liplesedi. Ja`ma`a` ma`pi bul jerde ornatilg`an ta`rtipke boysiniwdi talap etedi. Ja`ma`a` ma`pi haqqinda qayg`iriw ta`jiriybelerinin` qa`liplesiwi menen insannin` tek mine-qulqi emes is-ha`reketi de o`zgerip baradi. Onda shaxs g`a`rezsizliginin` ta`siri payda boladi. A`deplilik insannin` ma`milesinde de ko`rinedi. Hadal ha`m tuwri, a`dalat ha`m saqawat, ha`wes, sotsialliq a`dalat ha`m demokratiya printsiplerine sadiqliq, ten`lik ha`m biradarliq ideyalarina mudami beyim bunday adamlardin` mudami joldasi boladi. A`dep-ikramliq atadan-balag`a o`tetug`in miyras ekenligin umitpasliq kerek. Sonday-aq ha`r bir jan`a a`wlad insan a`dep-ikramliqqa o`z ta`sirin ko`rsetedi. Oni ja`nede bayitiwg`a ha`reket etedi.

A`dep-ikramliq insannin` o`zin-o`zi basqariwda ko`rinedi. Anig`irag`i pa`k adam ha`r qanday jag`dayda da insaniy printsiplerge, normalarg`a qatti a`mel qiladi. O`z tuyg`ilarin jilawlay aladi.

A`dep-ikramliq insannin` basqa insaniy pa`ziyetleri, tuyg`ilari, professional ta`jiriybeleri menen qosilip ketedi. Ol sebepli shaxs g`a`rezsizligin ta`miynlewshi barliq insaniy qa`siyetler ma`lim ta`rtipke kiredi. Insaniy paziyetler, sezimler, ta`jiriybeler qa`biletler, aniq sxemag`a tu`sedi. Insannin` qa`dir-qimbati sotsialliq mazmunda payda boladi. A`sirese, insan shaxsinda aqil menen a`depliliginin` qosiliwi insannin` g`a`rezsiz shaxs da`rejesine ko`teriliwine sheshiuiyetke iye boladi. Tap usi qosiliw o`z na`wbetinde, insan sanasi ha`m iskerligine gumanistlik mazmun beredi. Gumanistlik tipke tiyisli

shaxs iskerliginin` tiykarinda bolsa tek milliy emes, ba`lki uliwmainisaniy
qa`diriyatlarg`a bolg`an sadiqliq jatadi.

III-bap. Baxit ideyasi ha'm onin` qa'dri haqqinda a`debiy-ma`nawiy oylar

1. Baxit ideyasi ma`ngilik ideya

Baxit tu`sinigine kletug`in bolsaq, ol ju`da` qiyin ha'm adamlar turmisinda u`lken a`hmiyetke iye sotsialliq ha`diyse bolip, tek insan o`mirine ta`n ruwxiy jag`day bolip tabiladi. Tu`sindirme so`zliginde «baxit – turmistan quwanishli, mazmunlilik, a`rmansizliq jag`dayi» - dep tu`sindiriledi. Rossiyanin` entsiklopediyaliq so`zliginde bolsa «baxit» - a`deplilikke baylanisli tu`sinik bolip, adamnin` o`z turmis ta`rizi ha'm onin` mazmunlilig`in ish-ishinen tu`sinip jetken halda, onnan kewli toliw jag`dayi delingen. 1991-jilda du`n`ya ju`zin ko`rgen Filosofiya lug`atinda «baxit – turmisinda ruwxiy qanig`iw formasinda bolg`an barliq ma`ler jiyindisi», - dep analizlengen.

O`tmishtin` ulli oyshillarinin` baxit haqqindag`i tu`siniklerin ko`rip shig`ayiq. Ploton (b.e. 365-275) baxitti awir-basiqliq ha'm tinishliqta dep bilgen. Rim filosofi Mark Tuliy Tsitseron (b.e.sh. 106-43) bolsa baxittin` da`regi u`lken jaqsi isler, joqari pa`ziyetlilikke iye boliw, a`deplilik minnetlerin orinlaw ha'm shaxsiy paydanin` qarama-qarsi ekenligin toliq an`lap jetiwde, degen. A`yyemgi grek filosofi Epikur (b.e.sh. 341-270) pikirinshe, biliwden maqset baxitqa erisiw bolip esaplanadi. Bunin` ushin adam jawizliq ha'm irimlardan, o`lim qorqiwinan jiraq boliw kerek. Frantsuz filosofi P`er Gessendi (1592-1655) de Epikur siyaqli ha`r qanday ashik kewillilik o`z-o`zinen baxit bolip, ha`r qanday paziyet qanshelli «qa`tirjemlik» bag`ishlasa sonshelli baxitli, - dep uqtirg`an. Nemis filosofi Lyudvig Feyerbax (1804-1872) insannin` baxitqa umtilisin a`zelden insang`a ta`n bolg`an ta`biyiy umtilis ha'm ha`r bir adam o`z iqtiyajlarin a`dil sheklep, basqalarg`a mehir-muhabbat penen qarag`anda g`ana haqiyqiy baxitqa erisiwi mu`mkin, degen. Basqa bir nemis filosofi Eduard Gartman (1842-1906) nin` pikirinshe, basqa barliq tileklerden waz keshiw mashaqatsizliqqa, baxittin` jeke tu`rine jetiw joli. Abu Rayxan Beruniy (973-1048) ma`mleket abadanlig`i

ilim-bilimnin` gu`llep jasnawina baylanisli, adamnin` baxti bolsa onin` biliminde dep bilgen. Abdulla Qahhor baxit haqqinda bilay degen: «Baxitti birewdin` astanasinan izlew din` o`zi baxitsizliqtin` basi»; «U`y-jay (shan`araq) baxit bolsa, issi qorada gu`yis qaytarip jatqan siyirdan baxitliraq hesh kim bolmasa kerek».

Joqarida keltirilgen pikirlerdin` juwmag`i soni ko`rsetedi «baxit» tu`siniginin` negizinde turmistan qanig`iw jatar eken. Adamnin` basqa maqluqlardan parqi ol o`z aldina maqset qoyip jasawinda, dep burin aytqan edik. Adam maqsetine erisse o`zin baxitli sezedi. Biraq ha`r qanday maqsette ya biologiyaliq, yaki sotsialliq iqtijaj jatqanlig`i ushin da sog`an say ra`wishte boladi.

Adam qanshelli sotsialliq jaqtan rawajlangan bolsa, onin` sotsialliq iqtijaji ha`m aldina qoyg`an maqsetleri sonshelli joqari boladi. Sotsialliq a`hmiyeti rawajlanbag`an adamnin` bilim ha`m ma`deniyatqa bolg`an iqtijaji sheklengen bolip, tek biologiyaliq iqtijaj esaplang`an jep-ishiw, issi jerde jatiw, iqtijajin qandiriwg`a umtiliw ha`m bularg`a erisse, o`zin baxitli seziwden ibarat bolip, Abdulla Qahhor aytqaninday, issi qorada jatqan qara maldan parqi qalmaydi.

Bilim da`rejesi joqari adamnin` sotsialliq iqtijaji da rawajlang`an bolip, ol tek jep-ishiw, molshiliqti turmis ushin za`ru`r dep bilmey, o`z u`stinde isleydi. Bunin` ushin ol oqiydi, bilmegenin u`yrenedi, pikirin jetilistiredi. Du`n`ya qarasi ken` adamnin` sotsialliq iqtijaji da tu`rlishe. Sotsialliq iqtijaj degende, birinshi na`wbette bilimge umtiliw tu`siniledi. Sebebi, Ta`n`ri insannin` biliwin, oni basqa maqluqlardan ulli dep esaplag`an. Bul jerde Epikurdin` «biliwden maqset baxitqa erisiw» yaki Beruniydin` «adamnin` baxti onin` biliminde» degen so`zlerin eslew orinli boladi.

Den-sawlig`i bolmag`an adamnin` baxti haqqinda so`z etiwge bolmaydi. Den-sawliq u`lken baxit esaplanadi. Burinda bir danishpannan: «Adamdi ne baxitli etedi, bayliq pa, yaki abirayma?» - dep sorag`aninda: «Bayliq ta, abirayda adamdi baxitli qila almaydi. Den sawlig`i jaqsi jarli ha`r qanday bay adamnan baxitliraq», - dep juwap beripti.

Baxittin` tu`rleri ko`p. Maqset qanshelli ko`p ha`m tu`rlishe bolsa, baxitta sog`an jarasa boladi. Sebebi, baxit, bul insannin` o`z arziw-niyetlerine, ja`ne maqsetine jetiskenliginen baxitliliq jag`dayi.

Adam o`zi niyet etken ka`sipti iyelewi, yaki su`ygenine erisiwi, azat ha`m erkin boliwi da u`lken baxit. Ha`mme na`rse bol tura, abiray bolmasa, nshan baxitli bola almaydi. Shan`araqtin` tinishlig`i, perzentlerdin` kamali ju`da` u`lken baxit. Abadan turmis, tinish turmis keshiriw, ul-qizlarinin` ra`ha`tin ko`riw ha`mme ushin u`lken baxit. Sebebi, ol ko`pshiliktin` arziwi.

Ko`rip turg`animizday, baxittin` tu`ri ko`p bolip, ol bo`linedi. Kimgedur qarni toyip, u`sti pu`tin, baspanasi boliw u`lken baxit esaplanadi. Sebebi, onin` usi waqittag`i iqtiyaji sonda. Kim ushindur joqari a`melge erisiw baxit bolsa, kimgedur puli ko`p boliw baxit t.b.

Baxittin` bolsa en` ullisi, so`zsiz, ko`p bilimgе ha`m joqari a`depke iye boliw. O`ytkeni, a`depli-bilimli adamdi ha`mme hu`rmet etedi. Birewdin` muhabbatina erisiwden joqari baxit bolmaydi. Onnan tisqari, bilimi ko`p adam jaqsi jasaw ushin qarejetti an`sat tabadi, olardi jurt basshisi etip te saylaydi.

Adamnin` mal-du`n`yasi ko`p bolsa, adamlarda qizg`anish sezimi payda boladi. Mal-du`n`yasi ko`p adamdi tek o`zine usag`an mal-du`n`yag`a qizig`iwshi adamlar g`ana hu`rmetlewi mu`mkin, olar da jaqtirmaydi.

Mal du`n`yag`a o`sh adam a`lbette bay boladi, degen pikir tawri bolg`ani siyaqli, pu`tkil du`n`ya bayliqlarin esapqa almaytug`in adam jarli boladi, degen ga`p duris emes. Mal-du`n`yag`a qatti berilgen adamlardin` ha`mmesi de bay bola bermeydi Da`slep, bul Alla taala ta`repinen o`lshep berilgen nesiybe. Qalaberse bayliq, birinshiden adamnin` miyneti, ekinshiden, onin` tejemkerligi, u`shinshiden, isbilermenligine baylanisli. Aqilli adamg`a bay miyras qalg`an boliwi da mu`mkin. Adam orni kelgende du`n`yani ayamay sariplaw lazim. Sebebi, mal-du`n`ya sariplaw ushin tabilmaydi. Negizinen bay adam du`n`yani jiynap qoymay, ha`mmege paydasi tiyiwi ushin, kerekli jerge paydalanadi. Qolg`a tu`sken mablaqti ha`mmege paydasi tiyia, ja`ne o`zine qaytip keliw jolinda. Isletiw ushin adamnin` bilimi joqari ha`m a`debi jaqsi boliw kerek.

Baxittin` en` joqarisi, Jaratqang`a bolg`an muhabbat. Ko`rip turg`animizday haqiqiy baxit, kishi-kishi kewilxoshliq bolmay, adamnin` bilimi ha`m a`debi joqari boliwinda, Alla taala jamalin ko`riwge erisiw.

2. Yusu`p Xas Xajib baxitli boliwdin` ilimi

Ilimiy a`debiyatlarda arab tili da`stu`r bolg`ani ushin tu`rkiy a`debiyat ko`rkem do`retiwshiligine sotsialliq ha`m filosofiyaliq ko`z-qaraslardi alip kire basladi. Ata-babalarimiz o`z miynetlerinde ma`mlekettin` tu`rli formalarin ko`rsetip, onin` tiykarg`i waziypasi insanlardi baxit saadatqa alip bariwda dep analizledi. Bul ta`repten XI a`sir tu`rkiy sheriyatinda belgili oring`a iye Yusup Xas Hajibtin` «Qutadg`u bilig» sotsialliq-filosofiyaliq da`stani (1069 jilda jazilg`an) ayiriqsha itibarg`a ilayiq. Onda ma`mleketti basqariw, tu`rli sotsialliq toparlardin` o`z-ara qatnaslardi ha`m ja`miyettegi da`rejeleri tiykarinda mufassal analiz ha`m juwmaqlar joqari ko`rkem formada ko`rsetip berilgen.

Yusup Xas Hajib shig`armasin Islam ag`artiwshilig`i basqishindag`i tu`rkiy xaliqlar ruwxliyig`in aniq sa`wlelendiriwshi ko`rkem filosofiyaliq, sotsialliq-a`dep-ikramliq entsiklopediya dep biyma`lel ta`riplew mu`mkin. Firdawsiy «Shahnama» da territoriya xaliqlarinin` o`tmish tariyxin ko`rkem sa`wlelendirgen bolsa, «Qutadg`u bilig» da`stani X-XI a`sirler sotsialliq haqiyqatliqtin` ko`rkem filosofiyaliq analizdi o`zinde toplag`an. Biykarg`a emes, shayirdin` o`zi kitabi haqqinda so`ylep, onin` «Adab ul-mulk» (Hu`kimdarlar a`debi) ha`m «Oyin ul-mamlakat» (Ma`mleketti basqaqriw qag`iydalari) ati menen belgili ekenligi aytadi. Shig`armanin` tiykarg`i qahramanlari usi da`wir ja`miyeti bas timsallarinin` ko`rinisi bolip sa`wlelenedi. Olardin` birinshisi A`dalat – ol bas hu`kimdar, ati – Ku`ntuwdi, ol quyashday ha`mmege birdey nur taratadi. Ekinshi timsal – Qut yaki Da`wlet bolip, bul tu`sinik ishki mazmung`a ko`re Bayliq, Bereket, A`wmet, Baxit, Qu`diret ma`nilerin o`zinde ja`mlegen, onin` ati Aytoldi, ol hu`kimdardin` tayanishi, onin` beline quwat, ko`zine nur, mu`lkine parawanliq bag`ishlawshi bas ma`sla`ha`tshi. Aspandag`i ayday ga` tolip balqiydi, ga` Hilal kibi na`ziklesip, quwattan ketedi, arasinda ko`rinbey qaliwida mu`mkin. Haqiyqatinda, Aytoldi shig`arma dawaminda nawqaslanip qaytis boladi. Onin` ornina balasi Wgdulmish Aqil ha`m Bilim belgisi (Wg-a`yyemgi tu`rkiyde «aqil», «bilim»

ma`nilerin beredi). Eger Bayliq, A`wmet, Baxit o`tkinshi bolsa, adam qolinda mudami turmasa, Aqil ha`m bilim olardin` ornin basadi. Kitaptin` ati «Qutadg`u bilig» (Baxit keltiriwshi bilim) shig`armasinin` bas timsali, en` tiykarg`i qahraman Wg`durmish yag`niy Aqil ha`m Bilim ekenligin bildiredi. Shig`armadag`i to`rtinshi timsal-Qanaat. Eger insanda, ja`miyette qanaat bolmasa, onin` barliq paziyletleri bir pul, aqibeti ayanishli. Qanaattin` ati Wzg`urmish bolip, ol Aytoldinin`, yag`niy Baxit ha`m Da`wlettin`, Wgdulmishtin`, yag`niy Baxit ha`m A`wmet qanaati qa`weterge keltirmeydi. Hu`kimdarg`a ag`ayni Wzg`urmish haqqinda Wgdurmish esletedi, yag`niy A`dalat Aqil ja`rdeminde Qanaattan xabar tabadi ha`m onin` sa`wbetin qa`leydi. Wzg`urmish penen bolg`an sa`wbetler ta`sirinde Wgdulmishtin` da ruwxinda o`zgerisler ju`z beredi. Ol ma`lim waqit ta`wbege berilip, materialliq du`n`ya ta`shwishlerinen o`zin alip qashiwg`a umtiladi. Biraq Wzg`urmish ha`m Ku`ntoldi oni bul niyetten qaytaradi, el-jurt ta`shwishi menen jasawg`a u`ndeydi. Wzg`urmish arqali Yusup Xas Hajib tasavvuf ta`liymatina o`z mu`na`sibetin bildiredi. Tasavvuf taqiwi, zahidlik ha`m faqr shayir na`zerinde Qanattin` timsali. A`dalat Qanaatsiz bolmaydi. Hu`kimdar suwfiydin`, zohidtin` sa`wbetinen baxramand bolip turiwi kerek. Suwfiy hu`kimdardi izlep kelmeydi, hu`kimdar oni o`zi izlewi, sa`wbetine intiq boliwi kerek. Ku`ntuwdi Wgdulmishti xat penen Wzg`urmish aldina u`sh ma`rte jiberedi. Shayir pikirinshe, eger hu`kimdar itibar ko`rsetse ha`m meyil bildirse, swfiy onin` sa`wbetinen bas tartiwi jaqsi emes. Biraq Wzg`urmish saray a`meldarina aylanbaydi, ma`lim waqit Elig penen pikir almasip, ja`ne bir ku`lbesine qaytadi. Qanaat Aqibetin oylaw menen boladi, ol insang`a Ofiyat (ruwxiy qanig`iw) keltiredi. Shayir olardi ma`niles tu`sinikler sipatinda analiz etedi. Solay etip, aytiw mu`mkin, Farabiydin` arab tilinde jaratqan filosofiyaliq shig`armalarinda ilimiy tiykarg`a uring`an fazil ja`miyet haqqindag`i arziwlari tu`rkiy tildegi bul da`standa o`z ko`rkem ko`rinishin tapti.

Yusup Xas Hajib tasavvuf ideyalarina, haqiqiy taqiwa iyelerine joqari hu`rmet penen qatnasta boladi, biraq ja`miyet, xaliq baxti ushin, A`dalat ushin

o`z o`mirin bag`ishlag`an en` su`yikli qahramanlardan biri. Shig`arma aqirinda Wzg`urmish ta bul o`tkinshi du`n`yani ta`rk etedi. Kuntug`di ha`m Wgdulmish - A`dalat ha`m Aqil shayir ko`rkem a`leminde ma`n`gi qaladi. Tu`rkiy bitiklerde o`z ko`rinishin tapqan tu`rkiy a`debiy til ha`m «tu`rk buduni» atalatug`in jeke tu`rkiy xaliq tu`sinigi Yusup Xas Hajibtin` zamanlasi Mahmud Qashqariy ilimiy do`retiwshiliginde ja`ne bir ma`rte o`zine ta`n ko`rinishin tapti. Onin` du`n`ya tariyxinda til ha`m dialektikanin` da`slepki u`lgisi bolg`an «Devoni lug`at it-tu`rk» (Tu`rkiy til devoni) shig`armasi (1070 jilda arab tilinde jazilg`an) tu`rkiy a`debiy til ha`m onin` tu`rli dialektikaliq ha`mde awiz eki adebiyati u`lgileri arqali islam territoriyasinin` basqa xaliqlarina tu`rkiy xaliq ruwxliy ko`rinishi haqqinda toliq tu`sinik beriwshi belgili da`rek boldi.

3. Ha`zireti Nawayi – baxit, baxitli jasaw

A`liysheer Nawayi shininda da filosofiyaliq lirikanin` sheberi. Ol o`mirdin` ma`nisinde og`ada teren` tu`singen. Sonin` ushinda onin` lirikalarinda a`lem go`zzallig`i, o`mirdi su`yiw, adamlardi baxitli jasawi ushin gu`res en` basli orinlarga ko`teriledi. Adamzattin` ana ta`biyat penen baylanisli, ta`biyattin` adamzattan, adamzattin` ta`biyattan g`a`rezliligi ma`seleride so`z etiledi. Misali:

Bul du`n`ya bar eken, sen barsan` insan,

A`lem sag`an mu`ta`j, sen mu`ta`j onnan. - dep aytqan qatarlari adam menen ta`biyat arasindag`i baylanislaridi teren` aship taslaydi. Adamgershilik ha`m hu`jdan Nawayi lirikasinin` en` basli temasi bolip, ol ha`mme waqit adamlardan jaqsiliq ku`tedi. Yag`niy: «Bul du`n`yada hesh kim gu`ldin` sebeti bola almas, biraq qalay bolg`anda da adamnin` o`z jaqsilig`i menen iz qaldirg`ani jaqsi» - dep aytilg`an pikirler onin` shayirliq hawazi siyaqli bolip esitiledi. Misali:

Bul du`n`yada hesh kim bolmas guldin` sebeti,

Biraq bolg`ani jaqsiliq at qaldiriw niyeti.

Mine bunin` o`zinen-aq ko`rinip turipti. Nawayi ha`rqanday adamdi o`mirden o`z ornin tabiw ushin shaqiradi. Adam balasinin` du`n`yada tutqan ornin u`lken ma`sele. Birew patsha bolsa, birewler bir ka`siptin` iyesi. Biraq ha`rqanday insan o`z ka`sibinen nalimawi oni su`yiwi, kishkene ka`siptin` o`zinen-aq mazmunli na`tiyje shig`arip onnan baxit ha`m abiroy tabiw za`ru`rligin uqtiradi. Adam o`z ka`sibinen kamal tabiwi ushin izleniwi, waqitti u`nemlewi kerek. «Eger waqitti uttirsan` – baxit qashadi» - dep uqtiradi Nawayi. Yag`niy:

Iyele tezden sen, o`nerdin` tu`rin,

Waqit jetkizbeydi-ushqan jildirim,

Bul u`lken ba`ygiden keshikken adam,

Uyqida qalg`anday aldanar mudam.

Shax boliw sha`rt emes, sha`rtli insan bol,

Biraq bul du`n`yag`a kerek insan bol.

Nawayinin` pikirinshe ha`tte du`n`yag`a kelip ketip atirg`an patshalardin` o`zi de ha`r qiyli. «Birewleri bul du`n`yani du`zetse, birewleri buzip atirg`anday» sonin` ushinda ol ha`mme waqit a`dalatli patshanin` boliwin a`rman etedi. Bul pikirler onin`:

Du`n`yag`a san min` shax keldi ha`m ketti,

Birewleri buzdi, biri du`zetti. -dep pu`tkil a`lemge jar saladı. Nawayi lirikasinin` tematikasi ha`r qiyli. Onda a`sirese siyasiy filosofiyalıq lirika menen bir qatarda muhabbat ha`m ta`biyat lirikalari en` basli oring`a ko`terilgen. Nawayi o`z g`a`zzellerinde hayal-qizlardin` pa`kligin ha`m opardarlig`in u`lken yosh penen jirlag`an. Bunday pikirler onin`

Ju`z tumen napaq erden jaqsiraq,

Pa`k qatinlar ayag`inin` basqan izi, - dep baslang`an g`a`zzel qatarlarında og`ada ayqin ko`rinedi.

Nawayi poeeyasında sufizm elementi bar. Biraq ol sufist shayir bolip qalg`an emes. Ol o`zin «ta`rki du`n`yaliqtan» awlaq tutip, go`zzallıqtin` ha`mmesinde bul du`n`yadan izleydi. Sonin` ushin da ol Zaxidlerdin` «Ol du`n`ya» haqqındag`i tu`siklerine pu`tkilley qarsi shig`ip:

Zahid sag`an hu`r bolsa, janana kerek,

Ja`nnet sag`an bolsın, mag`an ma`yxana kerek, -dep jazg`anlig`i bunin` ayqin da`liyli bola aladi. Tap usi qatarlarg`a u`nles bolip jazilg`an ekinshi bir g`a`zzelinde Nawayi:

Mag`an ta`riyp etti ol, o du`n`yanin` go`zzalin,

Ol go`zzaldin` ko`rmey turman, bul go`zzaldan abzalin, -dep jaziwında da u`lken haqıyqatlıq bar. Sebebi, Nawayi jasag`an zamanda sufistler «ta`rki du`n`yashiliq» haqqında pikirlerdi ko`p aytqan bolip «ekinshi du`n`ya» (adam o`lip, qaytadan tiriledi) ha`m ondag`i ja`nnet haqqında ko`p g`ana pikirlerdi aytqan.

Nawayi adamlardi iymarli xam hadal boliwg'a shaqiradi. Biraq iyman menen hadalliq bul dun'yanı gu'llentiw ushin kerek ekenligin uqtiradi. Ayirim pasiq minezli adamlardin', zaxid ham shayirlardin' hareketlerinen nalip, «olar menen gu'resiwden men putkilley sharshadim. Bular «dozaqta» o'z sibag'asin aladi» - degen pikirge keledi.

Haqiqiy ashıq, opadar yar obrazi A'liysheer Nawayi poeziyasinin' negizgi gılti. Onin' g'a'zellerinin' derlik ten' jartisi muhabbat temasında jazilgan.

A'lisher Nawayi har qanday baxitti da go'zzal yarsız hesh qanday ko'z aldında keltire almaydı. Bul pikir onin' mında ba'yitlerinde og'ada sipayiliq penen juwmaqlastirilgan. Misali:

Qizir o'miri, Iskender mu'lki, bolarmish sansız,

Biraq olar men ushin bir pul, ol go'zzal yarsız,

Yaki bolmasa:

Ishqi jolında shax ham gedey ten', bal'ki gedey bay,

Jarli biyshara ishqi ushin gedey bolgan har qalay.

Demek buning' o'zinen-aq ko'rinip turipti. A'lisher Nawayi haqiqiy muhabbatin' jirshisi bolgan. Ol hatte yarsız Iskender siyaqli patshada bolg'isi kelmeydi. Ol go'zzal yardi hamme waqit ashig'i aldında su'wretleydi. Har kanday go'zzal yar o'z yari aldında saqawatli ham iybeli bolıwin qaleydi. Na'zalim tek o'z qalin'lig'i aldında a'lem go'zzallig'in shashiwi ham og'an sadiq bolıwi, jigittin' o'z yarına opadar bolıwi haqqında a'jayip pikirlerdi ortag'a taslaydi.

Milliy ideyamızdin' tiykarg'i maqsetlerinen biri – har ta'repleme jetik qa'mil insandı tarbiyalawdan ibarat. Ka'mil insan bolmsa, bul azat shaxs, erkin pikirlewshi, o'z xalqın'ın ideyalari ushin gu'resiwdi insan, o'z Watanına hadal xizmet qiliwdi insan. Prezidentimiz Islam Karimov aytqanınday: «Bizin' tiykarg'i baylig'imiz, rawajlang'an mamleket du'ziwge alıp baratug'in joldag'i tiykarg'i tayanishimiz – insan. Joqari tajiriybeli ham joqari manawiyatli insan. Bul nar'se, a'sirese jas a'wladqa tiyisli».

Jas a`wladti ka`mil insanlar etip ta`rbiyalawg`a xalqimiz a`zel-a`zelden itibar berip kelgen. Bu`gingi ku`nde bul u`lken a`hmiyetli ma`sele bolip, ulli oyshil, shayir Ha`zireti A`lisher Nawayinin` insanparwarliq ideyalari, tiykarinan ka`mil insan ideyalari diqqatqa ilayiq. Ha`zireti Nawayi ushin ideal – Farhad obrazi. Ol aqiliy ha`m fizikaliq kamalat iyesi. Farhad Naqshbandiydin` «Dil ba eru, dast ba kor» printspin o`zinde qollang`an shaxs. Nawayinin` o`zi de ka`mil insan, real tariyxiy shaxs.

Insan ushin imtixan maydani bolg`an bul du`n`ya turmisina qa`dem qoyg`an ha`r bir shaxs o`zine eki joldan birin tan`laydi. 1. insap ha`m diyanat, sabir, hadalliq ha`m mehir jolin, yaki naraziliq, qiyamet ha`m menmenlik, haram ha`m qa`hir jolin. Biri a`dalat ha`m nurg`a, ekinshisi zalimlik ha`m zulimg`a baslaydi. Ha`r birimizdin` Alladan tilegimiz bul qayirli ta`g`dir. Biraq zulimliqqa qa`dem basip, keleshekten ja`ne nur u`mit etsek, o`zimiz turmista qiyamet ha`m jamanliqti uran etip, Alladan miyrim-sha`pa`a`t ku`tsek, Jaratqannin` a`dalatina shek keltirgen, bolmaymiz ba?

Insan o`z ta`g`dirin aldinnan bilmeydi. Sonday eken, kim o`zgelerge mehir sawapti rawa ko`rse, turmisqa jaqsiliq u`miti menen qarasa, el-jurt aldinda, insanlar aldinda. Haq aldinda o`zin juwapker bilip sog`an ilayiq xizmet ko`rsetse, onin` ta`g`diri ha`m qayirli ta`dbirge muwapiq bolip shiqsa tan`emes.

Ka`mil insan ta`rbiyasinda, milliy g`a`rezsizlik ideologiyasi ideyalarin jas a`wlad sanasina sin`diriw ha`m og`an sadaqat ruwxinda ta`rbiyalawda Nawayinin` gumanistlik ko`z-qaraslari u`lken a`hmiyetke iye.

4. A`jiniyaz shig`armalarinda baxit ma`selesi

Adamnin` ulli qa`diri, adamzattin` qa`diriligi ma`selesi barliq aldag`i ja`miyetlik filosofiyaliq oylardin` tiykarg`i jo`nelislerinin` biri. O`ytkeni, ol ha`r bir filosofiyaliq oydin`, dilwarliqtin`, danaliqtin`, negizi retinde da`lillengen. Adamdi su`yiw, adamdi qorg`aw insan ma`pi, tatiwliq, dosliq paraxatshiliq siyaqli tu`sinikler qa`dirden, qa`sterden hu`rmetten shiqqan. Sebebi A`jiniyaz Qosibay uli aytqaninday, «Bul du`n`yanin` ko`rki adam balasi» barliq jaratilg`anlardin` en` go`zzali, qudaydin` takabbili abadanliq do`retiwshisi, dosliqtin` da`regi, miyirbanliq uytqisi, du`n`yanin` ha`mirshisi ha`m turaqliliqtin` saqlawshisi adamnin` qa`dirin biliw, ol qa`dirdi na`siyxatlaw ha`mme bahaliliqlardan da abzal ha`m qayirli.

«Adam uli adam qa`dirin bilmese, onnan go`re otlap ju`rgen mal jaqsi» degen A`jiniyaz, sol qa`dir atli tu`sinikti joqari hu`rmetlep, oni filosofiyaliq tuyg`i da`rejesine jetkerip, adamzattin` en` joqarg`i paziyleti retinde ta`riplep, eldin` a`dep-ikramlig`inin` qa`liplesiwine ha`m insannin` ja`miyetlik shaqirig`ina muwapiq boliwin qoyg`an shayir.

O`mirdin` maqseti neden ibarat? Pa`niy du`n`yanin` tek materialliq qa`jetlerin qandiriwda ma? Yamasa insan retinde adamnin` qa`dir-qimbatin an`lap, qa`dirdanliqta jasap, qa`diriyatlardi tu`sinip, du`ziwshilikte, do`retiwshilikte, miyrim-sha`pa`a`tlikte ko`rinip, o`zinin` jaqsi atin qaldirip, o`shpes iz, ma`n`gi estelik du`ziwge umtiliwshiliqta- ma, degen ma`seleler adamnin` qa`diri menen baylanisli bolip kimnin` qa`diri qalay degen sorawg`a juwap beriw menen birge basqalardin` da ha`m el jurttin` da qa`dirin biliw tu`sinigine de tikkeley tiyisli. Usig`an baylanisli «Qa`dir bilmestin` qa`diri joq» degen naqil ju`da` duris aytilg`an. Sonin` ushin da A`jiniyaz:

«Ziyardin` xoshlasar qa`dirin`di bilip,

Ko`zini yashartip, bag`rini tilip», - dep qa`dirdi joqari bahalaydi.

Shininda da o`mirdin` maqseti qa`dirlik, qa`dirli boliw, qa`dirin biliw. Bunda en` da`slep el qa`diri, jurt qa`diri, Watan qa`diri ha`m olardi qa`dirlew adam qa`dirliginin` tiykari.

Insan qa`dirin biliw ko`rgenlilik, aqilliliq bul a`lbette ta`jiriybeler tiykarinda, o`mirdin` ashshi-dushshisin tatiw na`tiydesinde boladi. «Nesiybem ko`p shaship g`ayri ellerge, sho`plep boldim desem tamam bolmadi» degen A`jiniyaz:

«Qa`dirin bilmes tuwg`an eldin`,

Qa`dirin bilmes nag`iz erdin`

Basina is tu`spegenshe», - dep keltirip qa`dirdin` qimbatin «qa`dirin bilmes astin`, nannin`, bes ku`n zarin shekpegenshe» dep na`siyqatlap, o`mir, xizmet, waqiyalar arqali qa`dirlik tu`sinigi sana sezimnen, aqil-oydan orin alatug`inlig`in ko`rsete kele, qa`dir o`mirde adamnin` an`li jasawi, o`zindegi ha`m basqalardag`i mu`mkinshilikni, iymannilikni tu`sinigi ekenligin ko`rsetip:

«Qa`dirin biler bir qa`dirdan bolmasa,

Qa`dirin bilmes jaya mexman bolurma», - dep o`z qa`dirin an`lawdin` abzallig`in ko`rsete kele, Watan tuyg`isin eldin` da`stu`rinin`, psixikaliq o`zgesheliginen shiqqan mintalitetine baylanisli:

«Ha`r kim o`z elinde ten`i tusinda,

Jigit qa`diri bolmas elden ayrilsa», - degen danali juwmaq shig`aradi.

Qa`dir kisilerdin` o`z-ara mu`na`siybetine baylanisli a`deptin`, norma qag`iydalarin duris uslawdan quraladi. A`deplilik tu`siniklerindegi jaqsi-jaman, ar-namis, pariz-minnet, hu`jdan-iymann, a`dalat, dosliq, muhabbat siyaqli h.t.b. sipatlamalar adamlardin` qa`dir-qimbatin belgileydi. A`sirese, ar-namisti, iymann-insapti, dosliq-miyiribanliqni uslap turiw jeke tulg`anin` sotsialliq bahasin ko`teredi, qa`dir-qimbatin ko`beytip baradi.

A`jiniyazdin` pikirinshe adamdi qa`dirlendiretug`in na`rse - menmenlilik. Ol qa`dir-qimbatti umittiradi ha`m kasapatqa alip keledi.

«Qasqaldaqqa bir ag`ari may pitse,

G`arqildasip qonar ko`lin tanimas.

Patshanin` da`wleti qaytayin dese,

Ko`zine may pitip elin tanimas», - dep qa`dirsizleniwdin` kelip shig`iw jolin ko`rsetedi. Adamnin` qa`diri onin` qayirxomlig`inda, qayirxomliq adam qa`dirin asiradi. Sonliqtan A`jiniyaz «Jilag`an mu`ta`jdi quwantqan jaqsi» dep na`siyhatlaydi. Shinanda da, adam o`z ta`biyatinda qayirliliq islewge jaratilg`an, ol ha`r bir insannin` waziypasi. Sonin` ushin bizin` hu`rmetli Prezidentimiz I.A.Karimov «Sawapli isti ha`r kim, ha`r ku`ni islewi kerek» dep adamlardi qayirliliqqa talpindiradi. Bul is waziypali is, adamnin` a`deti, o`zlik qa`siyeti. Eger adam islegen isin minnet etse, onda ol qa`dirsizlikke sazawar boladi. Sonliqtan A`jiniyaz «Jamannin` isi minnetdur», - dep tastiylaydi. Ha`m sog`an «minani isledim», «anani isledim», «anani qildim», «menin` ha`mme waqit ayag`ima jig`ilmadin`» - dep bir waqitlardag`i a`ytewir-aq bir isin minnet etip ko`zine tu`rtken adamlardin` islerin:

«Minnetli pal ashshi bolar za`ha`rden,

Ku`lip-oynap bergen zag`ara jaqsi», - dep bahalaydi.

A`jiniyaz qa`dir ma`selesinde adamlardi «jaqsi», «jaman», degen bahalar menen belgileydi. Shininda da, bir o`mir jasap, qa`dir ne, qimbat ne ekenin bilmey, o`mir mazmunin an`lamay aldag`i maqsetler ushin gu`respey, qa`dirdanlar menen jasamay yamasa qa`dirdanliqtin` a`hmiyetin tu`sinbey o`tip atirg`anlar az ba? Bul haqqinda A`jiniyaz:

«Jaman ha`m jaqsinin` sorasan` parqin,

Aspan jer arasi ondan ko`p jaqin», - degen u`lken pariqtı ko`rsetip, jaman hesh na`rsenin` qa`dirin bilmeydi:

«Jamandi o`limnen qutqarsan`da sag`an minnetdar bolmas» - dep tujirimlap:

«Yaxshini pa`him a`yle so`ylegen so`zden»...

«Yaxshinin` bir so`zi ma`nawiyat taji,

Jamannin` ha`r so`zi za`ha`rden ashshi»... dep adamnin` qa`dirin ko`rsetip:

«Aqilli yaxshinin` giynesi bolmas,

Yaman adam giyne tutsa umitpas,

Atqa mingen menen qa`tquda bolmas,

Jurttan asqan aqil-xuwshi bolmasa» - dep adam qa`dirinin` kriteriyasinin` manawiyatta ekenligin aship beredi.

A`sirese, A`jiniyaz adam baxiti rasgo`ylikte dep u`yretedi.

«O`tirikti ras etip aytpag`an,

Bas kesse de tuwri joldan qaytpag`an», - dep printsiptial o`z oyi, pikiri bar adamlardi qa`dirlese:

«O`tirikshinin` bolmas anti, iymani», - dep o`tirikshini ju`da` pa`skeshlik qa`dirin`, retinde sipatlaydi.

Shininda da qa`dirli adam rasgo`y, bir so`zli, basqalardin` ga`pine ermeytug`in adam. O`zinin` g`a`rezsiz pikiri bolg`an adam basqag`a jaltaqlamaydi, ig`balarg`a ermeydi, eki ju`zlilik etpeydi. Sonin` ushin da bizin` Prezidentimizdin` tiykarg`i talabi bizlerden ha`m bizin` jaslarimizdan erkin oylaw, tuwri joldi-g`a`rezsizlik jolin tu`sinip, onnan bas ketsede qaytpaw-baxit. Bul ruwxıyılıqtin` bas ma`selesi ha`m eldin` qa`dirin biliwdin`, adamnin` qa`dirin biliwdin` tiykari.

A`jiniyaz Qosibay ulinda dosliq bul qa`dirdanlıqtin` shoqqisi. Ol doslar menen sa`wbetlesiw, qayg`i ha`m shadlıqlarin olarg`a aytıp beriw ha`r bir adamnin` ixtiyaji dep esaplaydi. Shininda da, adamg`a en` kerekli na`rse-jan`asiw, so`ylesiw, o`z sirlarin dostina ayta otira kewlin jubatiw, sherin tarqatiw, ishin bosatiw, da`rtin`e da`rman tabiw. Dostin` - tek tin`lawshi emes, ja`rdem beriwshi, o`zine isenilgen sirlardi saqlawshi. Sonin` ushin A`jiniyaz dos bolsan` sir jasirma. «Dos bolip dostin`nan ga`pni giznegen» jaqsi is emes. «Dosqa qilap qilip, yalg`an so`ylegen» odan da awiriraq na`kasliq ekenligin ko`rsetedi. Ol o`zinin` «Molla Erima`» degen shig`armasinda dosliqtin`, qa`dirdanlıqtin` a`hmiyetin ko`rsetip, onin` mu`ba`rek ju`zin ko`rip xoshlasip kete almag`anlig`ına qiyınalıp, dostin` qa`dirin joqari bahalaydi.

A`jiniyaz shig`armalarında qa`dir tu`sinigi en` sharapatli, en` a`hmiyetli kategoriya. Al oni allanin` bir ati retinde keltirip og`an en` joqari baha beredi. Ol: «bendedurman, iraziman qa`dir qudanin` ha`mirine» dese ekinshi bir

qosig`inda: «Ba`rsheni yaratqan qa`dir qudadan, inayat bolmasa sultan bolurma» dep qa`dir tu`sinigin ju`da` joqari qoyadi.

Uliwma A`jiniyaz shig`armalarinda qa`dir, qa`diriyatliq qa`dirdanliq o`mirdin` barliq sotsialliq, siyasiy tamanlarinin` ha`mmesin o`z ishine aladi. A`sirese ol adam qa`dirin biliwdi hayal-qizlardin` ta`biyatın qa`dirlew menen, an`law menen ha`m oni qa`sterlew menen ushlastiriwi Shig`is oyshillarinin` arasinda belgili orindi iyeleydi.

Aytayiq:

«Ju`z min` jilwa menen shig`ar go`zzallar»,

«Min` tu`men naz benen shig`ar go`zzallar»,

«Su`zip qa`lem qasin qag`ar go`zzallar»,

«Ayttim su`ygenimnen buni go`zzallar».

Bul kanday karamat? Oyin ba? Shin ba? Ha`zil me? Ras pa? Yamasay hayal boyindag`i haqiyqat go`zzalliq pa`ziyletinew tuwilg`an haq kewillik, qa`dirilik hu`rmet pe? Haqiyqatında bul A`jiniyazdin` hayallardin` go`zzalliqtin` iyesi bolıwına miyasar etken haqiyqiy qudayliq ulig`lig`ına ta`zim ha`m shin ju`rekten tuwilg`an, qa`dir ta`rizinen shiqqan filosofiyasi.

Bul A`jinizdin` hayaldin` ha`r sapar su`ykimli bolıw a`detine, perishtedey pa`kligine, insaniy mehribanlig`ına, nayatıy kishi peyilligine, ilbiregen na`zikligine, paxtaday jumsaqlig`ına ha`m qiyamet qariwlilig`ına, tan` qalarliq tabanlilig`ına, shin opalilig`ına ta`n` bergen a`dil baha ha`m ana-retinde jaratiwshilig`ın, qostar retinde muhabbatın hu`rmetlewi ha`m qa`dirlewi bolıp esaplanadı.

A`jiniyaz insan boyindag`i hasil qa`siyettin` ba`ri ananın` su`tinen jaralıp, ku`nnin` nurınan na`r alıp, ja`miyet ta`jriybesinen ma`detlenip adamdı du`n`yanın` en` qa`dirli maqlıwg`i ekenligin toliq tu`singen. Shinında da el baslag`an ko`sem de, toydı jarg`an sheshen de, juldizlardı jerge qaratqan shayır da, el qaharmanı batır da, oy-pikirdin` ka`nin iyelegen alim da anadan tuwilg`an.

Sonliqtan da ana degen bir g`ana so`zdi beriw ayg`a, birew ku`nge, birew gu`lge, birew perige ten`egen. Bunnan basqa da tag`i min`lag`apn ten`ewler

ushirassa da onin` mazmuni tek birew g`ana. Ol qa`dirli -go`zzalliq. Sol go`zzalliq ushin shayir Shiraziy janannin` ju`zindegı bir qara qalina Samarqandi, Buxarani berip jiberiwge batili barsa, al, A`jiniyaz «Du`n`yanin` ba`rshesın onnan sadaqa» etiwge tayin ekenligin jirlag`an. Bunin` sebebi mehirsiz, muhabbatsiz onin` tiykari ha`m deregi hiyalsiz jasawdi qiyalg`a keltirip bolmaytug`inlig`in bul ulamalar jaqsi tu`singen. Shininda da du`n`ya hayal dep atalg`an ten`i-tayi joq a`jayip bir Zat penen ulli ha`m go`zzal. Ol – quwanish, maqtanish ha`m tayanish. Ol «O`psen`-qushsan`, shiyrin jannin` la`zzeti» (A`jiniyaz).

Qaraqalpaq xalqinin` shayirlari ishinde hayaldin` qudayliq artiqmashlig`in ulli qa`dirin su`wretlewde ten`i-tayi bolmag`an shayir A`jiniyaz Qosibay uli. Ha`zirgi ku`nge deyin qaraqalpaq a`debiyatında hayal-qizlardin` go`zzallig`i qa`diri tuwrali poeziyada onin` aldina tu`setug`in shayir joq desek artiqmashliq etpeydi.

Ol hayal-qizlarg`a mu`na`sibette «Adam perishte de emes, haywan da emes» ekenligin tiykarg`a alıp, uyatlı a`lpayimlılıqtı, adamiy ishqını boyına sin`irgen o`mirdin` jaratılıwshısı – hayaldi perishteden de artig`ıraq qa`dirlep, ulig`lap qoymastan, onı su`yiwge, izzetke bo`lewge, onnan tek qanaat alıw emes, al ilhamiyliq ku`sh, ruwxıy ha`m aqiliy qa`biletti asiriwshi ku`diret izlewge shaqıradı.

A`jiniyazdin` «Bozatawli na`zalim» qosig`ında:

«Bozatawli gu`lbinafsha na`zalim,

A`selin` ha`rreni paldan bezdirer,

Kirpiklerin` su`zip, baqqan na`zerin`,

Juldizdi jawratıp tu`nnen bezdirer» degen ten`ewleri hayal-qizlarg`a tek hu`rmetti, su`yispenshilikti ko`rsetip qoymastan onin` do`retiwshilik ku`shin, ruwxlandiriwshi ta`sirin asqan qa`dir-qimbatin bayanlaydı.

«Gu`lbinafsha na`zalim» degen ten`ew bizin` shayirlarimizdin` shig`armalarında derlik ushiraspaydı.

Olardin` ten`ewinin` en` ag`lasi «Gu`l artinda turar su`ygenim, qushag`ina gu`ller u`ygenim» (Bayniyaz) «Taza ashilg`an gu`lge megzer» (O`tesh), ha`m tag`i basqa da usi siyaqli ten`ewlerden arman kete almag`an.

A`jiniyazdin` «A`selin` ha`rreni paldan bezdirer» degen qatarlari o`z aldina bir hasil tuyg`i ayiriqsha qa`dirlew. Ha`rrenin` isi pal jiynaw, ol a`seldin` do`retiwshisi, ol paldi palday qilip ta`miyinlewshi. Sol «ha`rreni» hayal a`selinin` shiyrinliginen o`zinin` palinan waz keshiwine deyin esten ayiriliwi hayal la`zzetinin` ha`mme bahaliqlardan da qa`dirlirek, basimiraq ha`m abzaliraq ekenligin ko`rsetedi. Ol a`selden tatiwdan baxtiyar bolg`an bendeni ha`mme na`rseden bezdiretug`in janannin` ma`rgiyasin, mehribanliq tartimlig`in ta`riplep og`an ilahiyda janlandiriwshi ku`sh beredi.

A`jiniyaz ha`r sapar janannin` na`zerine, onin` ko`zlerinin` tartim ku`shine qudayliq qu`diret beredi ha`m ol na`zerdin` juldizlardi da jawratip, qaran`g`i tu`ndi jaqtirtqanday ku`shliligin bildiredi. Sol ko`zdin`: «Eki ko`zin` misli eki ba`ledek», «Ka`pir ko`zin` musulmandi azg`irip, biyshara Ziywadi dinnen bezdirer» ilahida tartimlig`in, shiraylig`in ha`m baslawshi, janasawshi, qozdiriwi, qosiliwshi, jigerlendiriwshi ha`m albiratiwshi ku`shlerin ko`rsetedi.

Shinida da go`zzalliqti qa`dirleytug`in adam, qudayliq kelbetti, sonday suliw bolip jaralg`an ju`da` jetik ta`ndi ko`rgende, da`slep albirap, ha`tteki qorqip qaliwin, keyin og`an qudayday siyini, ta`zim menen qaraytug`inlig`in mine usi A`jiniyaz su`wretlewinen ko`riwge boladi.

N.G.Chernishevskiy: «Erkekler hayaldin` go`zzallig`in bahalag`an waqittan baslap adamlar haywanliqti qoydi» dep qa`dirlese, usi go`zzalliqti Qaraqalpaqstan jag`dayinda tek joqari bahalap g`ana emes, al, en` ulli a`jayip siyiniwdin` Zati retinde ko`tergen A`jiniyaz: «belleri qumirsqanin` belindey, ju`zleri sha`mshuqamarday, la`bleri a`sel, tilleri pal, piste murin, awzi oymaq, qara ko`z, ken` qushaq, g`az moyin, jaziq-turisin:

«Otirishi-tirna, yu`rishi-gazdur,

Bastan ayaq tamam ag`zasi nazdur,

Xosh su`wret xosh a`det, bir alg`ir bazdur,

Misali, baqishi lashin yan`lidi» dep ko`termelep oni qa`dirlew din` miyrim shapaattin`, muhabbattin` a`lpeshlew din` da`regi ekenligin ko`rsetedi.

Xayal zattin` bul su`ykimliligi A`jiniyazda ha`r bir adamnin` keypin ko`teredi, janin` shadlandiradi, «Bir ta`ba`ssum etsen` kewildin` tabi» dep, adamdi jen`islerge jetkeredi, qiyalin ba`nt qiladi, og`an yosh beredi, ha`tteki o`zin qurban qiliwg`a ma`jbu`rleytug`in qa`diriyat retinde ko`riledi.

«Qayilman sen ushin otqa ku`ysem de,

Waq demeymen yar jolinda o`lsem de,

So`ytip senin` aq ju`zin`nen su`ysem de,

Ba`nt bolg`an ashikka ju`rek janim bar», -dep ha`r ashigtin`, ha`r bir insannin` kewline zerde saladı.

Shininda da, biz o`tken totalitarizm da`wirinde hayal go`zzallig`in tu`sindiriwde, onin` muhabbatin oyatiwda a`biger edik. Sebebi bizge «Proletariat muhabbatqa shaqirip otirmaydi» dep tu`sindirip kelgeni sebepli, A`jiniyazdin` poeziyasindag`i hayal qa`dirine aytarliqtay kewil awdarmadiq. «Men su`yemen, sen su`yesen` be» dep artiq ketpedik. Al A`jiniyazdin` poeziyasinda hayaldi erkeletiw, ha`weslendiriw oni maqtay otira onin` a`jayiplig`in qa`dirin o`zine bildiriw, solay etip, onin` na`zik ha`m o`tkir su`yispenshiligin oyatiw, oni qizg`in ishqi sharabinan biyhush etiw, haqiqiy mehir-muhabbat, qa`dir-qimbat retinde ko`rinedi.

Muhabbatti, qa`dirdi A`jiniyaz jinisiy jaqtan qanaatlandiriwshiliq yamasa hayaldi «Bala tapsa, nan japsa» dep qaramaydi. Ol ruwxiy jaqtan miyrin`di qandiriw sezimi: quwanish ha`m qanaat tuyg`isi. Ol ko`z-qaras jaqinlig`i, maqsetke birge umtiliw, birge ku`sh saliw jilwasi. Solay etip, eki adamnin` bir adamg`a aylaniwi ha`m bir tutas boliw go`zzallig`i. Bulardin` da`liyllerin A`jiniyazdin` minaday qosiqlarınan ko`riwge boladı:

«Jaqsı qatın erur quda nagmeti,

O`psen`, qushsan` a`ziz jannin` ra`ha`ti,

Jaqsı yardin` begler bilsen`, sohbeti,

Yalg`anshida ja`nnet bilan ten` bolar», dep hayaldi qa`dirli la`zzeti, jannin` ra`ha`ti, onin` menen sa`wbetti, mu`na`sibetti o`mirdin` ja`nneti ruwxтин` jan`alaniwi dep bahalaydi:

A`jiniyaz hayallardin` qa`dirin ga`p etkende onin` o`lshemi tahiқи a`dep-ikramliliqtin` tiykarinan su`wretlenedi.

Hayal millettin` namisi, eldin` arin ha`m abroyin belgilewshi hasil Zat. Sonda da adamnin` qaninda qiyanatqa meyillik bar ekenin biykarlaw qiyin. Adamzattin` beyishten quwiliwinda da usi illet sebepshisi bolg`an. Sonin` ushin da A`jiniyaz hayallardin` a`dep, ar uyat, diyanat haqqinda tinimsiz jirlag`an.

Juwmaqlap aytqanda, A`jiniyazdin` qa`dir xaqqinda pikirleri ha`m onin` a`hmiyeti qaraqalpaq a`debiyatinda jan`a taqirip bolip, ol adamlar mu`na`sibetine xizmet etip, xaliqlardi ma`nawiyatliqqa, a`lpayimliliqqa u`ndewde ha`m bag`darlawda u`lken a`hmiyetke iye boldi.

Adam qa`diri ha`zirgi g`a`rezsizlik zamaninda siyosat tarawinda adam huqiqi menen ushlasip, oni biliw ha`m oni qa`sterlew, oni tu`siniw, oni qorg`aw adamnin` qa`dirin ko`terip og`an ta`zim etiwge shaqiradi.

Olay bolsa Ajiniyaz lirikasin du`n`yag`a belgili Shig`is lirikasinin` yag`niy Omar Hayam, Hafiz siyaqli ataqli lirik shayirlardin` shig`armalari menen qatar turatug`in lirika dep qarawg`a boladi. Sebebi A`jiniyazdin` lirikasida, shig`is lirikasina ta`n bolg`an konkret adamg`a esaplanilg`an. Bunda lirikaliq qaharman jeke, qaytalanbaytug`in, o`zinshe tulg`a. Ol barlig`in o`z deminde tartip turg`an du`n`ya menen o`zinin` sheksiz ko`p tu`rli baylanislarina iye sezimlardin` qol astinda. Bunda adam abstrakli emes, al tiri ta`biyg`iy, sezimler, quwanishlar iyesi. Onda sotsialliq yaki nrawliq, jawizliq, o`zimshil despotizmnin`, feodalliq zorliqtin`, fanatikaliq dinshilliktin`, qaran`g`i a`detlardin`, u`stem nadanliqtin`, u`zliksiz ha`wesko`yliktin` qa`wpinen qutqarg`an sezimge ha`m quwanishqa ha`r bir adamnin` haqli ekenligi ko`rsetiledi. A`jiniyaz poeziyasinda ha`r bir adamnin` baxitqa, erkinlikke ha`zlikke, shinliqti biliwge zorliqsizliqqa, qaratilg`an turmisin adalatli quriwg`a, tiyisli xuquqlari poetikaliq formada, teren` mazmun menen berilgen. Onda o du`n`yadag`i emes jerdegі o`mirdin`

bahalilig'i ha'm qaytalanbaytug'inlig'i da'lillengen. Ol o'lgennen keyingi o'mirdin` emes, al ha'zirgi o'mirdin` bahalilig'in belgilegen. Ol barliq tirishiliktin` a'jelinin` bolatug'inlig'in barliq isenimi menen tu`sine otira, o'zinin` jeke bolmisindag'i ha'r bir ma`writke quwaniwg'a, qorshag'an du'n`yadag'i go`zzalliqtin` ha'r qanday ko`rinishine shadlaniwg'a shaqirg'an.

Shig'is lirikasinin` la`zzetli yoshi, qaytalanbaytug'in a`piwayilig'i, ju`rekti eljiretetug'in ta`siri, qosiqtin` saldamlilig'i, u`ykesimligi, pikirler uyqaslig'i, ma`selenin` qonimlig'i a`llecashan batis oyshillarin terbendirgen..

A`jiniyazda adamnin` ishki keshirmelerin onin` ruxiy du'n`yasinin` ha'r qiyli awhalin asha otira onin` talpiniwshilig'in, muhabbatin, danalig'in, qoriqpaslig'in, batirlig'in, a`dilliginin` jerlik tiykarin, insaniylik kelbetin sa`wlelendirgen. Olda: «Eger bir ku`lip qarasa sol Shrazdin` janani, jolina berer edim Samarqandu Buxarani» degen Xafizge uqsap, qaraqalpaq go`zzlinin` jolina «Alti uriw Qon`irattin` ba`rin sadaqa» etip koymastan, «pu`tkil du'n`yanin` ha`mmesin sadaqa etip jirlag'an».

A`jiniyazda Xafiz siyaqli du'n`ya danalarinin` bahasina iye boliwi mu`mkin edi. Sebebi onin` salmaqli so`zi, o`tkir oyi, danaliq pikirleri pu`tkil adamzatqa xizmet etkendey mu`mkinshiligine iye boldi. Lekin sol da`wirdegi Qaraqalpaqstannin` ja`miyetlik - siyasiy, ekonomikalig awhali, oni onday biyikke ko`terip, dan`qin du'n`yag'a tarata almadi. Oni A`jiniyazdin` o`zide tu`sinip

«Jol boyina u`ygen hasil yu`gimdi,

Bazarg'a eltkendey qa`rwan bolmadi»

dep keltirip, ol da`wirdegi qaraqalpaqlardin` du'n`ya bazarina shiqqanday awhalinin` bolmag`anlig'in duris keltiredi.

A`jiniyaz Allani moyinlap ha'm og`an shin ju`rekten isene otirip, jerdegi turmisti su`yiwdi dawam ete beredi. O`mirdin` quwanishin, adamnin` hallaslag`an jeke sezimin, ha'r qanday qadag`anliqtan azat muhabbattin` ku`shin ayawlisinin` qaytalanbaytug'in sirli kelbetin jirladi. Ol muhabbat degen adamnin` uaziypasi, bahitqa talpiniwi haqqinda shayirliq so`zdin` karamatli

ku`shin ko`rsetti. Bunda ol ha`mmenin` diqqatin ten` insaniylik paziylatke awdarip ha`lsizge, kewilsizge ja`rdem beriwge shaqirdi.

IV-bap. Ruwxiysizliq baxitsizliq

1. Baxitta ruwxilyiqtin` orni

Insannin` ar-namisi, qa`dir-qimbati ha`m xizmeti, abiray-itibari, ja`miyettegi u`rp-a`det qa`diriyatlar, turmis ta`rzi, uliwma jaqsi du`n`ya qarasqa qarsi bolg`an xizmet, ha`reket ha`m qatnasti tu`sindiriwshi tu`sinik. Ruwxiy za`rer insan sanasinda qa`liplesken sipat ta`repten jaqsi ha`reketlerge aqiliy-ruwxiy mu`na`sibetlerge kerı ta`sir ko`rsetilgende payda bolatug`ın na`tiyjeni aytadı. O`z a`hmiyetine ko`re, bul na`tiyje- ruwxiy za`rer insan du`n`ya qarasın o`zgertirip, ruwxiysizliqqa baylanisli qa`siyetlerdin` payda boliwına, ruwxiy a`lemine kerı ta`sir ko`rsetiwge yaki ruwxilyiq tiykarlarına biyparwa bolip qaliwg`a alip keliwi mu`mkin. Ruwxiy za`rer shaxs ta`repinen shaxsqa yaki ja`miyetke, ja`miyet ta`repinen shaxsqa yaki ja`miyetke jetkiziliwi mu`mkin bolg`an ha`diyseler. Ruwxiy za`rer shaxs ta`repinen ja`miyetke jetkiziliwi ma`lim bir shaxs ta`repinen targ`ib qiling`an, negizinde ma`ha`lliy ma`deniyat unsurlariga qarsi turiwshi ha`m aqir aqibetinde olardin` joq etip jiberiliwine alip keliwshi ideologiyaliq ideyalardin` basqalar ta`repinen haqiyqat, tuwri jol dep qabil etiliwi yaki sog`an ma`jbu`r qiliniwi tiykarlanadı. Bunday Ruwxiy za`rer shaxs ta`repinen ja`miyatke etkiziliwi a`sirese awir ha`m ornin qaplap bolmas jog`altiwların keltirip shig`aradı. Prezidentimiz aytqani siyaqli, «Bu`gingi ku`nde aldimizda turg`an en` a`hmiyetli waziypalardi ko`z aldimizdan o`tirer ekenbiz xaliqtin` ku`ndelik iqtiyajlarına baylanisli dolzarb ma`selelerdi sheshiw menen bir qatarda biz eski du`zim da`wirinde insan turmisinin` negizi ha`m qiyin ta`repleri milliy qa`diriyatlari tariyxiy da`stu`rleri uliwmainسانیy ruwxiy bayliqlar penen esaplaspasliq ja`miyetimizge qanshadan qansha ziyan keltirgenin umitpasliq kerek». Ma`lim ja`miyettin` basqasına ko`rsetetug`ın Ruwxiy za`rer ta`sirinin` pa`leketli ko`rinislerinen bolip, bunin` na`tiyjesinde bir ja`miyettegi o`zine ta`n ruwxiy qa`diriyatlar pu`tkilley barham tabiwi ha`m onin` ornına o`zge ja`miyet ruwxiy qa`diriyatlari hu`kimran da`rejege ko`teriliwi mu`mkin. Ma`selen, Evropa xalqinin` Amerika materigine kirip

bariwi tek g`ana milliy amerikalik hindu xalqinin` ba`lki olardin` ma`deniyati menen birge ruwxiy ma`deniyatinin` ha`m joq bolip ketiwine alip keldi. Jasaw ushin gu`res hindulardi o`z ma`deniyatlarinan bas keshiwge ma`jbu`r qildi ha`m a`zeliy ruwxiylik`in tu`pten o`zgertip jiberdi. Ja`miyettin` ja`miyetke insannin` ja`miyetke yaki ja`miyettin` insang`a ruwxiy za`reri eki tu`rli jol menen o`tkeriliwi mu`mkin: ja`miyet yaki insan ma`deniyatina qarsi ruwxiy za`rer insan yaki ja`miyet ta`repinen iqtiyariy qabil qiliniwi ha`m ol na`tiyje bergende g`ana za`rerli ekenligi an`laniwi mu`mkin. Ja`miyet yaki ruwxiy za`rer tajawiz uliwma ku`sh isletiw vositasinda jetkiziliwi mu`mkin ha`m onin` ruwxiy za`rer ekenligi basinan ma`lim boldi. Sonday-aq jetkizilgen ma`lim bir ruwxiy za`rerlerge qarsi gu`resiw ha`m olardi sheshiw mu`mkin. Lekin bazi ruwxiy za`rerlerdi sheshiw imkaniyatlari bolmaydi. Sol siyaqli barliq insaniyattin` rawajlaniw na`tiyjesinde yaki insan erkinliklerin ken` qollaniw ha`reketi qurali sipatinda a`melge asirilip atirg`an islerdin` na`tiyjeleri menen ju`zege shig`aratug`in ruwxiy za`rerler du`zetip bolmas za`rerler qatarina kirip, du`zetiwge uriniw rawajlaniwdi arqa su`riw menen ten` keliwi mu`mkin. Ma`selen, shorizm ha`m shora istibdodi da`wirinde jurtimizdan ju`da` ko`p materialliq ha`m ruwxiy bayliqlar tasip ketildi. Ko`p bo`legi joq etildi. Xalqimizg`a ta`n ruwxiyliqlar ayaq asti etildi. Milletimizdi tariyxin umittiriwg`a ha`reket etti. Bu`gingi ku`nde ruwxiy za`rer boyinsha juwapkerlik puxaraliq kodeksine kiritilgen jan`aliqlar esaplenedi. Bunnan tiykarg`i maqset ma`selen O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasina muwapiq (VII bab) puxaralarg`a berilgen shaxsiy huqiq ha`m erkinliklerdin` a`melge asiriliwi ha`m qorg`aliwin ta`miynlewden ibarat. Bul qag`iydag`i binan ruwxiy zarer ushin juwapkerli ayipli boliw printsipine tiykarlanadi. Za`rer jetkiziwde ayiplaniwshi shaxs bunday za`rer jetkiziwde o`zinin` ayibi joq ekenligin sipatlaw kerek. Sipatlay almasa ayiptar dep esaplnadi ha`m ruwxiy za`rerdi qaplawg`a ma`jbu`r boladi.

Ja`miyette u`yretilgen sotsialliq, ruwxiy, a`p-ikramliq, huqiqiy, ma`deniy norma da qag`iydalarg`a qarsi bolg`an ha`reketlerdi bildiriwshi tu`sinik. Ruwxiy illetler ruwxiy salamatliqtin` kerisi bolip, ma`nawiyatsizliq, yag`niy insan

sotsiallasivinin` a`zzilewi, ta`lim-ta`rbiya protsesinde jol qoyilg`an kemshililer aqibetinde payda bolatug`in ruwxiy buziliw ha`diyesi. Ruwxiy illetlerge jalg`an, a`dalatsizliq, hu`rmetsizlik, loqaydliq, biyparwalik, erinsheklik, byurokratizm, jala, hasad, urliq, qiyanet, ekiju`zlilik, hu`jdansizliq, uyatsizliq, arsizliq, namissizliq t.b. XXI a`sirde Batis ma`mleketlerinde giyabentlik, bir jinisli neke, lesbiyanlik (yag`niy hayaldin` hayal menen turmis quriwi) t.b. Ruwxiy illetler ko`zge taslanbaqta. Ruwxiy illetler ekonomikaliq, siyasiy huqiqiy, ma`deniy, ma`nawiy ha`m ruwxiy sebepler sha`rt-sharayat ta`sirinde payda boladi. Misali ekonomikaliq sebepler na`tiyjesinde urliq, o`tirik so`ylew, paraxorliq, nizamdi mensinbew, olardi o`z ma`pine boysindiriwg`a uriniw, o`zgeler huqiqlar paymal etiw, faqishqa beriliw, zorabanliq, menenlik, talanshiliq siyaqli ruwxiy illetler payda boldi. Ma`mleket ha`m ja`miyet basqariwdag`i o`z basimshaliq ta xaliqtin` tu`rli taypalari sonday basshilar xizmetinde ha`m minez-qulqinda ayrim ruwxiy illetin` payda boliwina sebep boliwi mu`mkin Prezident I.A.Karimov g`a`rezlik da`wirinde baspadan shiqqan «O`zbekstan: milliy g`a`rezsizlik, ekonomika, siyasat, ideologiya atli kitabinan orin alg`an miyyinetler ha`m so`zlerinde basshi kadrlar xizmetinde ko`ge taslanip atirg`an ha`m buring`i du`zimnen bergen to`mendegi ruwxiy illetke itibar qaratqan edi: Sotsialliq siyasiy a`zzilik, biyparwaliq, juwapkershiliksizlik, toparbazliq, tirnaq astinan kir qidiriw, xaliq ma`mleket mu`lki ha`m imkaniyatlarinan jeke ma`pi jolinda payydalaniw, wa`depazliq, to`reshilik, ag`ayinshilik, uriwliq ha`m basqa. Prezidentimiz «Joqari ma`nawiyat-jen`ilmes ku`sh» miynetinde xalqimiz ha`m ma`mleketimiz rawajlaniwina tog`anaq bolip atirg`an ruwxiy illetler haqqinda toqtalip, «Birinshi na`wbette menmenlik, korruptsiya ha`m ma`npatparasliq, basqalardi mensinbew siyaqli illetlerden ja`miyetti pu`tkilley qutqariw haqqinda oylaw kerek» dep bul ju`da` a`hmiyetli waziypa ken` ja`ma`a`tshiligimiz, a`sirese, ziyalilarimizdin` diqqat orayinda turiwi lazimlig`in aytadi. Batis ja`miyetinde aniq ko`rinip atirg`an insannin` ekonomialiq ma`pleri ha`m paydalaniwshinin` u`stinliginin` ruwxiy qa`diriyatlardin` saqlaniwi ha`m keleshek a`wladlarga miyras ta`rizinde

uzatiliwina tosqinliq qilip olardin` minez-qulqinda ha`m ha`reketinde ma`deniyatqa qarsi illetlerdin` ha`wij aliniwina alip kelmekte. Bul o`z na`wbette materialliq jaqtan rawajlanip atirg`an ayirim ma`mleketlerdi ruwxiy jaqtan kriziske jetelemekte. Tariyxtan belgili ulli imperiyalar ekonomikalıq yaki siyasiy ruwxiy a`dep-ikramlıq idrawi na`tiyjesinde tarqap ketken. A`sirese bu`gingi globallasıw dawirinde ruwxiy idiraw ruwxiy buzg`ınshılıq protsessleri qa`terli tu`s alıp, olardı ma`mleketler ha`m xalıqlar ma`deniyatına kerı ta`sir etpekte. A`zeliy u`rp-a`det ha`mda`stu`rlerdin` qa`dirsizleniwi ha`m g`alabalıq ma`deniyattin` japirilip kiriw qa`wpin tuwdırmaqta. Sonin` menen birge bunday qa`wip-qa`ter ha`m ruwxiy qa`wiplerdin` maqsetleri aqibetlerin teren` an`law, bunda saq bolıw zaman menen birge jasaw, a`sirese jaslarımız qa`lbi ha`m sanasına joqarı ruwxiy qa`diriyatlardı sin`diriw, olardı ba`rkamal insanlar etip kamalg`a keltiriw dawir talabi. Shaxstin` ta`rbiyasındag`ı nuqsan ha`m illetlerdi ruwxiy ta`repten ta`rbiyalamg`anini ko`rsetetug`in kerı qa`siyetler, insanlardin` axlaqiy pa`ziyetlerine qarama-qarsi kerı bolg`an qa`siyetlerdi ko`rsetedi. Uliwma insaniy minez-qulıq miyorlariinan og`ish natiyjesinde kelip shigatug`in naqush ta`repleri bildiredi. O`z ma`npati, jani, ta`ninin` ra`ha`tin go`zlep «o`zim bolayın» keypiyati menen a`shkara ha`m jasirin ra`wishte jol qoyilatug`in g`ayri insaniy ha`reket, qiliq, na`psixawlıq, ta`mego`ylik, paraxorlıq, menemenlik, qıyanetlik illetlerinin` tu`rli ko`rinisleri, en` jamanii pu`tkil insaniyat na`pret penen qaraytug`in watang`a qıyanet qiliwday badbin is te ruwxiy tarepten tuban shaxslarg`a tan. O`z qa`dirin bilmegen shaxis ushin watan xalqı anna jurti ha`m turmisinin` qa`diri bolmaydı. I.A.Karimov insanlarga`a ta`n qa`siyetlerden biri satqinlıq haqqında toktalıp. «Men ha`r qanday jawizliqtı satqinlıqtay ko`remen, jaqsılıq ha`m haqiyqatqa sadaqatlı bolmag`an, olarg`a isenbegen adam qorqinishlı. Ta`biyatında satkinlıq qa`siyeti bolg`an adam basshi ku`rsisine otirip qalsa barma, ol jerde tinishlıq jog`aladı dey berin`. Eki adamnin`, eki ma`mlekettin` ortasındag`ı uristi da usınday adamlar baslap beredi. Sonlıqtan bunday adamlardan saqlaniwimiz, olarg`a janimizda lorin bolmaslig`i lazim» dep onin` mazmun-a`hmiyeti ha`m qanshelli qa`wipli ekenligine itibar beredi.

Burinnan muqaddes kitaplarimizda da xalqimiz arasinda bunday insang`a jat bolg`an jerkenish a`det ha`m illetler qatti qaralip klinedi.

2. Baqqimandaliq baxitsizliq

Bul soʻz bizinʼ huʼrmetli Prezidentimiz I.A.Karimov 1995-jili 18-yanvardagʻi Respublikadagʻi joqari daʼrejedegi basshilar menen tashkentte prezident daʼrgayindagʻi oʻtkerilgen ekonomikaliq kenʼestegi soʻylegen soʻzinen alindi.

Shin maʼniste bul oʻzbek tilinde baqqimandaliq, russha ijdivenchestva basqagʻa iyek artiwshiliq dep isletilip juʼrgen tuʼsiniktinʼ maʼnisis qaraqalpaqsha «baqimandaliq» degen bahalawgʻa daʼl kelip (sebebi jumis islemey uʼyde jatqan adamgʻa, paʼlensheninʼ baqqisi dep aytatugʻini bizde de br ekeni belgili) bizinʼ boyimizgʻa pitken illet ekenin endi gʻana yagʻniy oʻz gʻaʼrezizligimizdi alip jaʼmiyetlik ekonomikaliq rawajlaniwdagʻi oʻz jolimizgʻa rawan bagʻdar algʻanimizdan keyin terenʼirek tuʼsinip atirmiz. Bul bizinʼ tula boymizgʻa tarap, aqil-oyimizdi topirlasitirip bizdi hayyar qilgʻan, qolimizdan hesh naʼrse kelmeytugʻin olaq adamgʻa aylandirip, oʻzimizdinʼ insaniylik qaʼdirimizdi tuʼsiriwge alip kelgen guʼlli illet ekenligi buʼgin aniq koʻrinip atir.

Usi tuʼskin keiyptinʼ tiykarinda bayliq degen ne, jarliq degen ne, tusinbesten «irgʻalsam kunim oʻter» dep oyladiq. «Meninʼ islep atirgʻan isim kimgе qanday payda, kimgе qanday ziyan keltirip atir, Bul islerdinʼ aqibeti qanday bolmaqshi» degen sorawlardi da qoya almaytugʻin boldi. Bul baʼle adamlardi uqibin talantininʼ haʼr qiyli boliwina qaramastan haʼmmeninʼ shashin bir taraq penen alatugʻin tenʼdeylestiriw siyasatininʼ boygʻa sinʼiwine solay etip ol adamninʼ jeke maʼpdarligʻininʼ rawajlaniwina kesent berip keldi.

Ol daʼwirde baqqimandaliqti maʼmlekette qollagʻan edi. Ol: «ayligʻinʼ juʼrip tur, egin egip, mal asirap, jandi qiynap ne qilasanʼ haʼmmesin duʼkangʻa aʼkelemiz» dep tuʼsindirdi. Bul taʼrtip adamlardi artiqsha is islewden qolin suwitip, miynetten jatirqatti. Oninʼ uʼstine «islegen tisleydi» degen uran kerisinshe boladi. Islegen de, islemegende tenʼ haqi aldi. Usilay dadilangʻan diyqarlar aqil ekse boldi, onnan tuʼsetugʻin payda, ziyan haqqinda oylap otirmaydi. aʼsirese paxta haʼkimligi ustem bolgʻan daʼuirde oninʼ barliq payda

ziyanin joqarida otirg`anlar belgiledi. Eksen` boldi birew otap beredi birew jiynap beredi senin` nen` ketedi sen de bir jarinda ta`lli- pa`lli menen- aq jursen boldi a`ytewir dep tusirdirer edi. Tap ha`zirgi ku`ndede geypara diyqanlar usi psixologiyani` ta`sirinen shig`a almay atirg`an siyaqli. Sebebi, elege deyin usinday mayda «g`amxorliqlar» bar jerde diyqanlardin` O`zbekistang`a ekonomikoliq reformanin` putkilley o`zgeshe bir ja`miyetke o`tiw ekenligin tusiniwine kesent keltirmekte.

Endi, o`zin` islep , o`zin` tawip, o`zin` bo`listirip, o`zin` ma`plenetug`in, zaman ornap atir. Ja`miyetlik qatnasta mu`likti bayliqta o`zimdiki degen sana qa`liplesiwi tiyis.

O`tken jili respublikamizda ja`miyetlik qoradan 17 min` bas qara mal, 81 min` bas qoy-janliq shig`in boldi. Demek Bul «o`lse kolxozdin` mali» degen buring`i nemquraydiliq geypara jerlerde qora- qopsini ulken- ulken trestlerden jaman beriwine, mallardin` ot- sho`bin arnawli fermalarg`a tasip aparip beriwine arqa su`yewshilik arqayinliq ha`zir de yag`niy sol mallardin` iyeleri o`zgerip atirg`an gezde de mallardin` qarawina jag`imsiz ta`sir etkeni der qarawg`a boladi.

Xalqimiz: «aylig`in oylamag`an qatinnan saqla, bir jillig`in oylamag`an erkekten saqla» dep aldin-ala oylaw, baqimandaliqtan bas tartiwdin` tiykari ekenligin bilse de, oni islew biraz jerlerde eske de kelmedi. Sebebi, o`tmishte ha`r bir adamnin` o`zinin` jeke ma`pdarlig`i esapqa alinbay, ha`mme birdey uliwmalig ma`p penen jasadi. Hesh kim tezden o`zinin` miyneti menen o`sip kete almadi. Al tez bayip ketiw bolsa qadag`an edi. Eger kimde kim a`piwayi-aq islerde za`rre ozip ketse, qandayda bir sebepler menen jayli-halli bolip alg`a shiqsa onin` u`stinen arnawli arzalar tu`sip, tekseriwler ko`beyip, ol burjuaziyalanip baratir dep, basina ba`le salindi. Sonliqtan da baqqimandaliq yag`niy «jarlishiliq jaqsi eken, jatip isher as bolsa» degendey, adamlar ushin jaqsi bir, jilli uyag`a aylandi, jan saqlawdi, tinish mashaqatsiz, talwassiz jasawdin` usilina aylang`an edi ha`m onnan adamlar riyza da edi.

Solay etip bul «g`amxorliq» na`tiyjeleri bu`gingi ku`nge kelip bizin` kemshiligimizge aylanip, artta qaliwimizdin` qurg`in o`mir su`riwge iykemlespegenimizdin`, arqayinlig`imizdin`, birden alip kete bere almag`animizdin` tu`p deregi bolip otir ha`m sonin` saldarinan ha`zirshe uwisimizg`a hesh na`rse tu`spey atir. Sonsha mal bag`amiz, sonda mal terisi bar, terini iylew zavodin quriwdi bilmeymiz da`, biraq ishiq ton kiyiwdi ha`mme ha`wes etemiz, lekin alti qoy terisinen tigiletug`in sol kiyim ushin kerekli materialdi o`z qolimiz benen islewge qurbimiz kelmeydi.

Bizin` hu`rmetli Prezidentimiz O`zbekstannin` rawajlanawinin` o`z jolin belgilegeninde o`tiw da`wirinde ma`mleket toliq iske asira otirip, payda keltirip turg`an xojaliqlardi ha`zirshe ma`mlekettin` qarawinda qaldirip, al payda tappag`an xojaliqlardi qaytadan ha`r qiyli bo`lip berilgen xojaliq birlespelerine biriktirip, isin jolg`a salip jiberiwi ha`m o`nimlerin satiwdi sho`lkemlestiriw arqali olarg`a o`z miynetinin` jemisin tarttiriw kerek.

Ha`zirgi o`tiw da`wirinde bunday xojaliq birlespesinin` basshilari ju`da` hadal, ju`da` aqilli adam boliwi za`ru`r, ol aldin al oylap is qilsin, xalqin ash qilmasin, o`zin-o`zine baqtirsın ma`mleket penen esaplassin, miynetkeshlerdi janlandirsın. Demek basli elimizdegı reformanın` a`hmiyetin tu`sindirip, turaqlılıq penen, do`retiwshilik penen, baslama menen, a`dlatlılıq penen is alıp barmasa, ol birlespege ziyan, oei turmis ekinshi bir bilgish a`dil adam menen tezden almasterip, oni joldin` shetine isirip taslaydi. Sebebi, basshi awilda tiykarg`i tulg`a.

Uliwma alg`anda baqqimandaliq psixologiyasi bizdi nadanlıqta qaldiradi. Sonin` ushin jarlılıg`imiz bizin` nadanlıg`imizdan al, bizin` nadanlıg`imiz bolsa, bizin` jarlılıg`imizdan dep aytiwg`a boladi. Al nadanlıq bolsa bizdi arqayinlastirdi, kewildi soqir etti. Aytayıq, bizin` respublikamızdag`i qospa ka`rxanalardin` o`spey, rawajlanbay qaliwında usi baqqimandaliq illeti jatir dep qarawg`a boladi.

Sebebi, adam o`z ta`biyatında isshen` boliwi kerek. A`sirese, erkin O`zbekistannin` erkin azamati turmisqa isshen` tu`rde hu`jim jasawi kerek.

Belsendi – isshe`n` adam turmistin` tar jerlerin o`zinin` ruwxiy baylig`ina su`yenip, mu`mkin bolg`aninsha ken`eytip baradi. Ol tosqinliqlar menen kesentlerge de ushirawi mu`mkin. Sonliqtan da Prezidentimiz I.A.Karimovtin` ko`rsetkenindey «Ha`r qanday ma`sele jo`ninde ha`r qiyli pikirlerdin` ha`m ko`z-qaraslardin` boliwi a`dettegi qubilisqa aylaniwi tiyis». Bul pikirler ko`pligi aqildin` rawajlaniwina isshe`n` – belsendiliktin` artiwina, miynetkeshlerdi mobilizatsiyalawg`a ha`m adamlardin` qorshag`an ortalıqqa berilip ketpewine kerisinshe sol ortalıqti o`siriwge, rawajlandiriwg`a xizmet etedi. O`zin belsendi dep oylaw sanali insan o`z ku`shine isenedi, basqalarg`a iyek artpaydi, basqanin` tabisin ku`nlemeydi, baqqimandaliqqa jani jat boladi ha`m ja`miyettin` rawajlaniwina u`lken payda keltiredi.shi

3. Giyabentlik baxitsizliq

Na`shebentlik yamasa giyabentlik insan ruwxiyatına qarsi bolg`an onin` sotsialliq ha`m ruwxiy jag`dayin joldan shig`aratug`in ju`da` jaman illet, dawasiz kesellik. Og`an tu`sken adam barg`an sayin haldan tayip qopal qiliqlar isley baslaydi. Minez quliqlarında a`dep-ikramliq o`lshemlerin mensinbeslik, is-ha`reketlerinde jawizliq ko`rine baslaydi. A`dette giyabentler aqirında u`lken qa`stelikke jolig`ip o`mirden erte ko`z jumadi. I.A. Karimov «O`zbekstan XXI a`sir bosag`asında qa`wipsizlikke qa`wip, turaqliliq sha`rtleri ha`m rawajlanıw kepillikleri» atlı miynetinde «giyabent zatların tayarlawda du`n`yadag`i jetekshi ma`mleket Awg`anistan bul za`ha`rdin` ko`birek basqa ma`mlektlerge kirip kelip atirg`anlig`ına toqtalıp onin` bir bo`legi elimizge kirip keletug`inlig`i haqqında onin` jinayatshiliqtin` o`siwine, jaslardin` buziliwına ha`tteki millet genofondinin` ayniwına alıp keliw mu`mkinshiligin ko`terdi.

Haqiqatında da O`zbekstan shegarashilarinin` ha`r sapar ha`rqiylı jollar menen Awg`anistannan o`tip kiyatirg`an giyabent zatların uslap, nizam tiykarında ayıplap atirg`anlig`in ku`ndelikli g`alaba xabar qurallarınan ko`rip ha`m oqip otirmiz.

«Jaman u`lgi juqpali keledi» degendey, geypara balalar temekini bir shegip ko`reyin, bir tartıp ko`reyin, nasibaydi bir atıp ko`reyin, keyin qoyaman dep u`yrenip ketkenin bilmey-aq qaladi. Al bara-bara bul illten qutiliw mu`mkinshiliginen ayrılıp, o`zine-o`zi ku`shi jetpeydi.

Ko`p jillardan beri temekidegi en` uwli zat onin` nikotini dep kelingen edi. Lekin, en` qa`wiplisi temekinin` tu`tininin` radiaktivliligi bolıp shiqti. Onda radiaktivli poloniy bolıp, onin` bronxg`a tu`siwi ha`m jiynaliwi o`kpede rak keselinin` payda bolıwınin` itimallilig`ına alıp keledi.

Shilimkeshler temekinin` janiwinan, mundushtiktin` ishinde ilayg`a usag`an qara maydin` jabisip qatatug`inlig`ınan xabari bar. Bul qaramayda da ju`zden ko`birek smolanin` tu`rlerin mish`yak, radiaktivli kaliy, sonda-aq adamnin`

organiziminde qolayli jag`day tuwilsa kletkalardi ziyanli tamang`a o`tkeretug`in kontserogenlik zatlardin` bar ekenligi belgili.

Bir kilogramm temeki jang`anda 40-70 gramm temekinin` qara mayin beredi. Demek shegiwshi ha`r ku`ni bir pachka temekini shege otirip o`zinin` denesine bir jilda 800 g qara maydi qabil etip alar eken.

Temekinin` qaysisin alsan`iz, onin` sortinan g`a`rezsiz azli-ko`pli za`ha`rli zatlarg`a iye. Oni ziyansizlandiriw ushin sanaat sigaretti filtrleydi, nikotinge qarsi patron paxta qoyadi. Ba`ri bir za`ha`rli zatlar azaysada birotala joq bolip ketpeydi.

U`yde, is orninda shegiw, basqalar menen esaplawshiliq bolip, sonin` na`tiyjesinde shegiwshilerdin` balalari basqadan eki ese ko`birek o`kpe kesellikleri menen awriwg`a jolig`adi. Sebebi shilim shekken son` jaman samallatilg`an jayda bir saat bolg`an adamg`a to`rt dana shegilgen sigarettin` ta`sirindey ta`siri boladi. Ol adamlardi da «passiv» shegiwshiler dep atap olarda da shegiwshilerdin` kemshiligi, biytoplilig`i ushrasadi, yag`niy olardin` da sharshawi, jumis uqibinin` to`menlewi, qan basiminin` ku`sheyiwi bayqaladi. Shegiw, sonin` menen birge «Passiv tu`rde shegiwshilik» balalardin` den-sawlig`ina fizikaliq rawajlaniwina jaman ta`sir etedi.

Shilim ju`rek qan tamirlarinin` erteden toziwina ta`sir etip, ol o`mirdin` qisqariwina, erteden mayip boliwina alip keledi.

Adam o`z o`mirinde ortasha 588 mln ret dem alip 2,5 mln kub litr hawani paydalanadi. Demek, hawanin` pataslig`i, sonin` ishinde temeki tu`tini menen iplaslanwi adamlardin` den-sawlig`ina u`lken ziyanin tiygiziwi mu`mkin.

Shilimkeshler ko`birek asqazan - ishek keselliklerine jolig`adi. Sol awriwlar menen awirg`an 100 adamnin` 98 i shegiwshiler ekeni belgili bolg`an. Asqazan jarasi shekpewshilerge qarag`anda shegetin adamlar arasinda on ese ko`p ushrasadi. Shilim shegiw a`sirese nerv sistemasina ta`sir etedi. Adam ashiwshaq, erinshek, qosjaqqas, umitshaq boladi. Basi awiradi, jaman uyiqlaydi.

Sonin` ushin shilim shegiwdin` nasibay atiwidin` ziyanin tu`siniw ha`m biliw, onnan awlaq boliw a`deplilik dep esaplaniwi za`ru`r. En` da`slep ata-ana

o`z perzentlerine shekpewdi nasiqat etip, sol jolg`a tu`sirmewi kerek. Ata - ana o`zi shilim shegip turip, «sen shilim shekpe, ol ziyanli» degeni menen bala shilim shegiwdi qoymaydi.

Ata-ana balasi awirg`anda, qanday biymazalansa da, nasibay ata baslag`aninda da tap sonday tinishsizlanip, qoydiriwdin` jolin izlewi kerek. Eger balasi ata-anasina eliklep shilim tartiwg`a ha`weslengen bolsa, o`zinin` den sawlig`in aytpag`anda balasinin` sawlig`i ushin temekini taslag`ani jo`n. «Ziyanli a`detlerdi erten`ge qaldirg`annan go`re, bu`gin saplastirg`an jaqsiraq » degen Konfutsiy. Ne ushin balalar shegedi? Og`an qalay u`yrenge? En` da`slep bala murnina samal enip, er jetip kiyatirg`an da`wirinde o`zinin` «bar ekenligin» ko`rsetiw ushin, men basqalardayman, mende u`lkeydim degen ha`wesin iske asiriw ushin isleydi.

A`lbette balanin` o`zin «tanitiwg`a» qaratqan adamin qollap quwatlaw kerek. Lekin, onin` ko`rsetiwinin` basqada jollari bar. Sabaqti jaqsi oqiwi, bir na`rseni oylap tabiwi ja`ne islewi, ko`rkem o`ner do`gereklerine qatnasiwi, islegen zatlarin ko`rgizbege qoyiw, onin` miynetin bahalaw marapatlaw, pikir alisiw, sport ha`m basqada jarislarg`a tu`siw balalardin` «menin`» ko`rsetedi.

Ekinshi jag`day: qatarlarinin`, jasi u`lken balalardin` ta`sirinen bolip, balalarg`a «sen nege u`yin`nen shiqpaysan`, qiz qusap ju`resen`, «temeki shekpeysen`» dep g`ijaq beriwinen, zorlawinan, qorqitiwinan balalar temeki shegiwge berilip ketiwi mu`mkin. Bunday jag`day da ata-ana, mug`allim esapqa alip, qatal, a`dalatli, ta`rtipke shaqirip ta`rbiyalaw kerek.

Adamnin` organizimine o`zinin` ta`siri boyinsha alkogol`, narkotik-ziyanli zat bolip en` da`slep adamnin` orayliq nerv sistemasin zaqimlaydi. Orayliq nerv sistemasinin` joqari bo`limlerine alkogol`din` az ko`lemin qabil etkennin` o`zinde belgi beredi. Qorshag`an ortalikti qabil etiw uqibi qiyinlasadi, pa`mlew u`stirtin boladi, eslew to`menlenedi, waqit o`lshemi burmalanadi. Ha`tteki, 30-60 gr araq ishken jag`dayda, o`z ha`reketin sin menen analizlewge kesent beredi.

Muxammed payg`ambardin` ha`dislerinde: «Araqtan saqlanin`lar, sebebi ol barliq jamanliqlardin` gilti bolip esaplanadi» delingen.

Alkogol`di da`slepki az mug`darda paydalaniw asqazan asti bezlerinin` islewin ku`sheytip, ishteydi ashadi. Ko`birek paydalansa ol bezlerdin` islewin pa`seytedi. Na`tiyjede asqazan ishek kesellikleri ishetug`in adamlarda ishpeytug`inlarg`a qarag`anda jigirma ma`rte ko`p ushrasadi.

Sonin` menen qatar ishken adam birewden o`sh aliwg`a urinadi. Sol waqitlari ol en` qariwli, en` ku`shli, en` bilgish adam dep esaplanadi. «Sen tur, men aytaying`a» keledi, keyin ja`njel boladi. Ja`miyette ushrasatug`in jinayatlardin` yarimina jaqini ma`slik penen islengen.

Merekelerde ma`s bolip jinge tiyiwshilikten ko`p adamlar bir-biri menen qatnasiwdi qoyadi. A`lpayimliqti ayaqqa basadi. Geypar menmen adamlar ma`s bolip, bu`ldirip, masqaralap erten`ine «ha`y piyanshiliq qoy», ko`p ishippiz dep keshirim sorawg`ada adamgershiligi jetpeydi. Araqqa jala jawip qutiladi, ta`rbiyalaniwg`a kelmeydi.

Ha`r bir adam o`z kemshiligin esine alip, og`an sin ko`z banan qarap basqalardin` jaman a`detlerinen jerkenetug`in adamdi aqilli adam deydi. Onday adamlar «qiysiq ko`she menen ju`rsen`de du`ziw ju`r» degen tu`sinikten shig`adi.

Bala a`kege qiz anag`a elikleydi. Perzent «a`keden tiyim anadan jiyiw aliw» kerek. Bala a`kesinin` aldinda araq-sharap ishpewi, temeki shekpewi kere. Ol eger a`kesi menen aralasip ziyarli a`detlerdi birge islep ketse ol balani toqtatiw qiyin boladi.

Sonliqtan ata-analardin` aldinda balalar ziyarli a`detlerdi islemese onday a`detlerden taza bolsa, balalarda taza pa`k boladi. «Alma alma ag`ashinan alisqa tu`speydi» degen oris so`zi usig`an baylanisli. Sonin` menen qatar ha`r bir bala mug`allimge elikleydi. Sonday bolsam eken dep ha`wes etedi. Mug`allimnin` abiroyinin` o`siwi onin` o`zinin` ziyarli a`detlerden saqlanip ju`riwi menen tikkele baylanisli.

Demek, balaliq da`wirden baslap bul a`detlerge u`yrenbewdi aldina maqset etip qoyiw, onin` ziyarlarin toliq tu`sinip aliw ju`da` a`hmiyetli. Onin` waqtinsha ta`sirinen keyin ala onin` bendesi bolip qaliw awiriwg`a, ko`p

so`ylewge jinayatqa, artiq ketiwge saziwar boliw, abiroydan ayiriliw, mu`mkinshiligin biliw kerek.

A`sirese hayal-qizlardin` temeki tartip, araq iship, ma`s boliwi barip turg`an a`depsizlik. Adamnin` awizinan araqtin`, temekinin` iyislerinin` burqirap turiwi, olar menen so`ylesken adamlarga ju`da` bir jag`imsiz ta`sir tiygizedi.

Uliwma adamnin` den sawlig`inin` buziliwi usi ziyarli a`detler menen, na`psi menen baylanisli. Adamnin` organizmi t ko`p jasawg`a beyimlesken. «Kim ju`zge shiqpasa o`zi gu`nakar» degen eken bir danishpan. Shininda adamnin` organizmi 180 jasti da ko`terer eken. Oni o`zimiz buzamiz yamasa oni durislap ku`te almaymiz.

«Ishpewshilik oshaqqa otin, qazanga-as, da`stu`rxang`a-nan, ma`mleketke-o`nim, shijlang`a-pul, denege-ku`sh, u`stine-kiyim, miyge-aqil, sem`yag`a-abadanliqti bag`ishlaydi»

XX a`sirdin` ekinshi yarimidan baslap, na`shebentlik ken`nen taralg`an qubilis boldi. Onin` menen du`n`yanin` ko`p elleri menen nawqaslang`an. Na`shebentlik, narkotikli zatlardi o`siriw, alip keliw nizam aldinda juwapkerli is. Narkotiklerge qarsi gu`res ma`mleketler araliq da`rejege shiqtı. Lekin, ayriqsha tabislar az. Bunnan bir neshe jil burin masalliq narkomaniya, «amerikalıq qubilis» dep esaplap keledi. Al ha`zir Evropani qamtidi. Ol ha`zir jaslar ha`m o`spirimler arasinda ken` taralg`an. Jas balalar narkotiklerden ha`zlik izlep, sawlig`in joytadi, kisiliginen ayiriladi aqiri biya`jel o`ledi. Ko`p ellerdin` hu`kimetlerinin` giyabenliktin` o`siwin toqtatiwg`a uriniwshilig`i na`tiyjeler bermey atir onin` menen ha`r qiyli da`rejedegi ju`z min`lag`an adamlar shug`illanadi.

Narkotiklerdi u`ziliksiz paydalaniw bul na`shebentlikke alip kelip ol adamnin` oraylik nerv sistemasına ta`sir etedi. Adamdi biyxush qiladi, heshna`rse sezbetug`in uyqig`a aparadi. Tireyik ha`m tag`i basqa narkotiler olar (ko`knar ishiw, kendirden terenxuana islew, taksamomaniya) az waqıtta ku`sh-quwat beredi. Al keyin ku`shtin` aqiliy iskerliktin` to`menleniwine alip keledi.

Na`shebentlerde (bulardin` ha`mmesin jiyip «Nasha» dep ataydi). Jumis islew uqibi birden tu`sedi, esi ha`lsireydi, psixikaliq buziliwi kelip shigadi. Dene waqtinan burin tozip-qartayiwi erte keledi. Na`shebentler logikaliq oylawg`a uqiylilig`in joytadi. Qizig`iwshilig`nin shen`beri tarayadi. Ja`miyet ha`m sem`ya aldinda juwapkershilik umitiladi, kritikaliq ha`reketke jaqin boladi. Olar ha`mme waqit a`shkaraliqtan emleniwge ma`jbu`rlewden, jinayatqa juwap beriwden u`ziliksiz qorqip jasaydi.

Bizin` elimizde na`shebentlik zatlardi satiw ha`m paydalaniw qadag`an etiledi. Narkotiklerdi aliw nizam ta`repien quwdalanadi. Na`shebentlikke qarsi ma`mleket ta`repien ku`shli gu`res ju`rgiziledi ha`m og`an den sawliqti saqlaw organi, ja`miyetlik sho`lkemler tartilg`an. G`alaba xabar qurallari ja`miyetshilikti bul sotsialliq, qiyametshilik penen gu`resiwge ken`nen aralasiwg`a shaqiradi.

Uliwma jaslardi ta`rbiyalaw arqali olardi a`sirese miynetke u`yretiw ha`m onnan ra`ha`t tbiwg`a u`yretiw arqali a`depli qilip jetilistiriw arqali g`ana biz na`shebentlikti joyip jiberemiz.

4. Adam sawdasina tu`siw baxitsizliqqa jol

Ha`zirgi da`wirdegi globallasiw bag`darlari du`n`yanin` siyasiy, ekonomikalıq, sotsiallıq ha`m ma`nau`iy turmisinan da a`dewir o`zgerisler kirgizip atir. Du`n`yanin` siyasiy ko`rinesine na`zer taslasaq, xaliqaralıq qa`wipsizlikti saqlaw diziminde da`stu`rge siymaytug`in jan`a qa`wiplerdin`, jan`a mashqalalardin` payda bolip atirg`anin ko`rip atirmiz. Tilekke qarsi, globallasiw mashtabında dinlerara, milletlerara o`kpe- giyneler ha`m soqlig`isiwlar, informasiyalıqhujim, terrorizm, nizamsız qural- jaraq satiw, giyabentlik da`rilerdin` taraliwi ha`m adam sawdasi siyaqli qa`wip- qa`terlerdin` tilge almaw mu`mkin emes.

A`sirese, bu`ginge kelip adam sawdasi ma`selesi ja`ha`n siyasatında ha`m a`meliyatında en` g`alabalıq temalardin` birine aylandı. Sebebi, Kullıqtin` zamanagoy ko`rinesi planetamız mashtabında misli ko`rinbegen da`rejede tus aldi.

Tariyxta, 1865- jili AQShtag`i Kullardi azat qiliw haqqında Proklamatsiyanin` qabil qiling`aninan keyin ko`p uzamay, du`n`yadag`i basqa ma`mleketlerde, qullıqtı biykar etiw haqqında nizamlar qabil etti. Lekin sog`an qaramay, keiyngi u`aqıtlarda juz berip atirg`an faktlerde planetamızdin` turli tochkalalarında erkek, hayallar ha`m jas balalardin` adam sau`disinin` qurbanına aylang`anlig`i ko`rinbekte.

Xalqara miynet sho`dkeminin` mag`liwmailarina qarag`anda, 2012 jildin` iyun` ayına shekem du`n`yanin` turli ma`mleketlerinle ha`mmesi 20,9 million kisi adam sawdasi qurbani sipatında o`mir keshirgen. Biraq ayirim ekspertler Bul tsifrdi tenizden tamshi dep baxalamaqta. Olardin` esap sanag boyınsha planetamızdin` 200 millionnan ko`btrek adam zamanago`y qullıq qurbanına aylang`an. Bunin` ishinde sau`dadan o`tken qurbanlardin` ko`pshiligi o`zinin` janinan, yamasa jaqin qarindaslarinin` o`mirinin` qa`u`ip astında qaliwinan qorqip, huqiq qorg`aw organlarına xabar bermeytug`inlar juda` ko`p qusaydi.

Bunnan tisqari miynet izlewshilerdin` saninin` asip baratirg`anlig`i esapqa alsaq, jinayatin` Bul `uri jer sharin qorshap alg`anin ko`remiz.

Bir so`z benen aytqanda, du`n`ya kartasinda adamlardi jallaw, onin` qurbanlarin tranzit qiliu` ha`m jetkiziw bag`darlarina joliqqag`an ma`mleketler qalmadi, dese de boladi. Ayirim mag`liwmatlarga qarag`anda keminle dwn`yadag`i 116 ma`mlekette adam ssawdasinin` anaw yamasa minaw formasinin` bar ekenligi belgili bolmaqta.

Adam sawdasi insandi, o`miri, erkinligi ha`m xuqiqlarinin` ayirip, beriwlerdin` qolinda qul boliwdi bekkemleydi, o`mirine qas boladi, erki, ta`g`diri, keleshegin ayaq asti qiladi. Ol usunday ta`repleri menen de en` awir ha`m jerkenishli jinayat esaplanadi. Bul jinayat ko`binese insanlardi kemeytiw, olardin` erkinliklerin ayaq asti qilg`an hlda, turli maqsetlerge paydalaniw, qul sipatinda ma`jburiy satip jiberiw, buziqliqqa paydalaniw siyaqli formalarda ushraspaqta.

Qa`nigelerdin` ko`rsetiwinshe, adam sawdasi XXI a`sirde insaniyat keleshegine qa`wip tuwdirip atirg`an en` o`tkir ma`sele bolip, du`n`yadag`i ma`nawiy kirizis dawam etip atirg`an ha`zirgi da`wirde onin` ko`lemi ja`nede ken`eyiwi kwtilmekte. Bul ma`seleni u`yreniw boyinsha 155 ma`mlekette izertlewler sol pikirdi tastiyoqlamaqta. Ayirim dereklerde jinayatshilardin` adam sawdasinan alip atirg`an da`ramati 7- 9 mlrd AQSh dollor a`trapinda baxalansa, basqa bir dereklerde, adam sawdasi halqara mashtaptag`i jinayi toparlarga`a jilina 32 mlrd AQSh dollor a`trapinda da`ramat keltirilip atirg`anlig`i ko`rsetilmekte.

Izertlewshilerdin` pikirinshe, xuqiqiy sawatlig`i pa`s, awir materialliq awhaldag`i jumissizliq hu`kim su`rgen ma`mleketler ko`birek usi ma`selege duwshar bolip atirg`ani belgili. Lekin AQSh tin` o`zinde de jilina 50 min`nan artiq hayal-qizlardin` qulliqqa satiliwi bul ma`selenin` sheshimi bir eki ma`mleket iqtiyarinda emes ekenligin ko`rsetpekte.

Adam sawdasi ju`zege keltiriwshi tiykarg`i faktorlardin` biri «bazar mexanizmi» yag`niy talap ha`m usiniwdin` baylanisi bolip, ol jinayatshiliqtin`

tiykarg`i sebebi sipatinda bahalaniwi. Shininda da ha`zirgi ku`nde usi jinayatta ja`birleniwshilerdi qabil etiwshi ma`mleketlerde, buziqshiliq xizmetlerge talap joqari bolg`anliqtan, buziqliqqa in`g`ayli hayallardi tabiw ha`m jallawg`a za`ru`rlik ku`nnen ku`nge artip barmaqta.

BMSH nin` esabi boyinsha qul sawdasi qurbanlari shig`ip atirg`an ma`mleketler qatarinda Rossiya, Ukrayna, Tayland, Norvegiya, Moldaviya, Ruminiya, Albaniya, Qitay, aldag`i orinda turadi.

Shegere bilmes usi global ma`seleden bizin` puqaralarimiz da ja`bir ko`rip atirg`ani hesh kimgе sir emes. Demeku, da`wirimizdin` o`zi bunday awir jinayatqa beyimlilerdi toqtatiw ha`m og`an qol urip atirg`anlardi aniqlaw ha`m jinayiy juwapkerlikke tartiw arqali gu`resiw kerek. Solay etip adam sawdasinin` payin qirqiwg`a baylanisli nizam hu`jjetlerin ja`nede jetilistiriw arqali elimizdi bul ba`leden qorg`aw ha`m adamlardi sergek etiw ushin keskin sharalar ko`riwdi talap qilmaqta.

5. Ruwxiy ma`rtlik haqiyqat baxit

2008-jili hu`rmetli Prezidentimiz I.A.Karimovtin` «Joqari ma`nawiyat – jen`ilmes ku`sh» degen kitabi baspadan shiqtı. Bul shig`armani o`zinin` ilimiy bahalilig`i ha`m a`meliy a`hmiyeti menen ruwxiyat g`a`ziynesinin` entsiklopediyasi dese turarliq boladi. Sebebi ol ha`zirgi ku`nde, ma`mleketimizdin` rawajlanıw tariyxinin` jan`alaniw basqishında, ha`r bir insannın`, ziyalının` stol u`sti kitabi bolıp, ullı keleshekti jaratiwda jol ko`rsetiwshi juldiz xizmetin atqardi.

I.P. Karimov elimiz g`a`rezsizlik alg`annan keyin do`retken o`zinin` miynetlerinde, xalqimizdin` sanasin ko`teriwde, qolg`a kirgizgen tariyxiy jen`isimiz bolg`an bolg`an azatlıqtı bekkemlewde, o`zligimizdi tiklewde ruwxiyattin` a`hmiyetin tinbastan na`siyatlap keldi. Sol inabatlı is ushin bul ma`seleni neshe jıllar izertlep, onin` ko`p sanlı sırlarına juwap tawıp, bir pu`tin shig`arma do`retken. Solay etip, xalıq massasin joqari ruwxiyatqa ta`rbiyalaw boyınsha za`ru`riy ku`n ta`rtibinde turg`an ma`selege juwap bergen.

To`rt bap, on paragraf, bir ju`z jetpis u`sh betten turatug`ın bul kitaptag`ı ilimiy tallawdin` haqiyqatlıg`ı, filosofiyalıq oydin` teren`ligi, bahalardın` a`dilligi, logikasinin` o`tkirligi bul ma`selelerde keleshekte ha`r ta`repleme izertlewde metodologiyalıq tiykari retinde xizmet etetug`ını so`zsiz. A`sirese, bizin` elimizde o`zligimizge qaytiw ma`selesinde qayirli baslama retinde on jıldan beri oqıw orınlarında u`yrenilip atırg`an «Ruwxiylik tiykarları» pa`ninin` filosofiyalıq negizlernn ma`ni-ma`nisin ha`m ilimiy-bilimiy bag`darların beretug`ın bag`darlamalıq qural retinde ju`da` qunlı shig`arma bolıp tabiladi.

Adamzat tariyxında «Adam ku`sh-quwatti qaydan aladı?» degen soraw erteden kiyatırg`an ha`m bu`gingi ku`nde ku`n ta`rtibinen tu`spegen ma`sele. Og`an juwap izlewdi neshshe-neshshe danishpanlar qa`lem shaynag`an. Olar insang`a jismaniyy quwattan basqa bir ruwxiy quwattin` barlıg`ın tusingen. Usig`an baylanisli turli inanımlar, diniy, filosofiyalıq, siyasiy ideyalar oylap

tapqan. Insaniyat ol ideyalar tiykarinda a`jayiplar islegen, geyde olardin` qurbanlari da bolg`an.

Bizin halqimiz sonday ideyalardin` biri bolg`an kommunistlik ideologiyandin` basshilig`inda 70 jildan artiq o`mir surip, ondag`i «erten` dun`ya juzinde kommunizm qurip, ha`mmeni qariq qilamiz» degen ideyag`a inandirildi. Ondag`ig`i «Marksizm qu`diretli, sebebi ol haqiqat»degen ga`pke tikkellei boysindirildi. Boysinbawdin` qanday da bir belgileri bolsa, adam quwdalandi,qatag`an etildi. Na`tijede halqimiz o`zligin umitqan, hasil-na`silin an`g`armaytug`in da`rmansiz mankuratke aylana baslandi. Bunday jag`daydin` sebebin kitapta minanday bolip twsindiredi: «Du`n`yadag`i zorawan ha`m jawiz ku`shler qaysi bir xaliq yaki milleti o`zine bag`inishli qilip, boysindirmaqshi bolsa, en`da`slep oni quralsizlandiriwg`a, yag`niy onin`en`ulli baylig`i bolg`an milliy qa`diryaitlarinan, tariyxinan, ma`nawiyatidan ju`da qiliwg`a urinadi. Bunin` tasiyqlawin uzaq ha`m jaqin tariyxtag`i ko`p-ko`p misallardan aniq ko`riwge boladi.

O`zbekstan g`a`rezsizligin alg`annan keyin hu`rmetli Prezidentimiz I.A.Karimovtin` ko`regen basshilig`inda bul eski du`zimnen miyras bolip qalg`an usi illetlerdi, jurtimizg`a baylanisli kemsitiwlerdi, milliy ma`plerimizdi mensinbeslik jag`daylardi qaytarip xalqimizdin` sol topalan`larda da, jawizliq qisiwmetlerde de qa`sterlep saqlap qalg`an eski qa`diriyatlarin, diniy diyanatlarin tiklep, oni turmistagi tariyxiy a`dalatliqti qarar taptiriwg`a jan`a ja`miyet quriw jolinda qiyin, ulli maqsetlerge jetiwdin` tiykarg`i o`lshemi ha`m u`stinlikke iye waziypasi esaplanadi.

Usi waziypalardan shig`a otirip, avtor ruwxiyatti jetilistiriw ha`m jaqsilaw, og`an qaratilg`an qa`wip qaterlerden sergek boliw, xalqimizdin` ruwxiyat toliqtirip barip, adamlardin` sanasin toyindirip, oni bosliqtan saqlawdi a`hmiyetli ma`sele etip ko`tergen. Ol bul du`n`yada ta`biyatta da, ja`miyette de hesh qanday bosliq bolmaydi. Qay jerde bosliq bolsa, hesh shubhasiz, oni a`dbette kimdur toltiriwg`a ha`reket etedi, dep tu`sindirip, bul bosliqqa jat ha`m jawiz ideyalardin` kirip ketiwi ruwxiylig`imizga qawip dep u`yretedi.

Ruwxiylik`imizg`a qaratilg`an ha`r qanday qawip o`zinen-o`zi ma`mlekettin` qawipsizligin, onin` milliy ma`plerin, salamat a`wlad keleshegin ta`miynlewge qawip boladi dep ko`rsetedi.

Demek, ruwxiyatimizdi sirtqi jag`imsiz tasirlerden saqlaw, onin` o`lshemlerin sanag`a toliq sin`diriw jollarin biliw ha`m na`siyatlaw, solay etip, onin` ku`sh-qu`dretin asira bariw, uulli jen`islerge erisiwdin` bayragi etiw bul kitaptin` tiykarg`i waziypalarinin` biri boldi.

Kitapta avtor en` da`slep ma`nawiyattin` aniqlamasina ayriqsha kewil bo`lip, ko`pten beri ilimpazlar arasindag`i bul ma`selege tu`rli-tu`rli tu`siniklerge aniqliq bergen. Ol ma`nawiyatti «ma`ni», «ma`nis» degen tu`sinikten joqari ko`terip, oni teren`irek barip jantasip, ol tek «ma`nili» degen g`ana emes (A`jiniyaz babamiz da «Jaqsinin` ha`r so`zi ma`nawiyat taji» degen edi), al insandi insan qilatug`in, onin` an`i ha`m ruwxiylik`i menen tikkeley baylanisli tu`sinik. Oni adam ha`m ja`miyet o`mirinde hesh na`rse menen o`lshep bolmaydi degen pikirden shig`ip, og`an minaday aniqlama berdi: «Ma`nawiyat insannin` ruwxiy pa`kleniwi qa`lbinin` ken`eyiwine aparatug`in, ishki du`n`yasin, erkinligin bekkemleytug`in, iyman-itiqatin pu`tin qilatug`in, hu`jdanin oyatatug`in ayriqsha ku`sh, onin` barliq ko`z-qaraslarinin` o`lshemi». Bunda avtor ruwxiy pa`kleniw, qa`libten ken`eyiwi degen insanlardin` hadallig`inina ju`da` itibar beredi. Ol: «A`lbette, bul du`n`yada hadal ha`m pa`k jasawdi o`zinin` isenimi a`deti dep esaplaytug`in adamlar ko`p. Olarda ruwxiyliq qarar tapqan. Lekin bul ulli pa`ziyletlerden uzaqta jasaytug`in, o`mirdin` ma`nisin o`zinshe tu`sinetug`in shaxslar da tabiladi. Olar o`zlerin du`n`yanin` tulg`asi basqalardan o`zgeshe, adamlardin` ha`wesin keltiretug`inday etip jasawdi qalep, da`wlet qusi tek onin` basinda turg`an siyaqli mardiyadi. Bular eldegi ruwxiyliqti buzadi, hadal adamlardi ekilendiredi». Shininda jurt basshimiz aytqaninday, «Ju`zimin jen` de bag`in soraman`» deytug`in adamlar tabilip, olardin` pikiri «Esabin tap ta, eki asa», «Aldamasan` satalmaysan», «Bes ku`nim xosh ku`nim» degen na`pa`k jol

menen jasap, mal-du`n`yani qanday jol menen tapqanina biyparwa qaratytugin shaxslar bolip, olar pa`kleniwi kerek.

Ruwxiylıqtin` ekinshi belgisi insannin` ishki dun`yasinin`, erkinin`, iyman-itiqatinin` pu`tinligi. Iymani pu`tin ada merkli, ishki du`n`yasi bekkem adam. Iymansiz ada mishki du`n`yasi idirag`an iymansiz adam.

Iymanlilıqtin` arqasında xalqimiz daxshatli birj uz eliw jilliq o`tken tariyximizdi,- deydi avtor, - o`zinin` o`zligin jog`altpadi, nahaqliq hu`kimlik etken ol zamanlarda elimizdin`, millettin` xaliqtin` qayg`isi menen jasag`an haqiyqiy watanparwar insanlardi jetilistirdi. Mine usi xalqimizdin` a`sirler dawamındag`i sinawda ja`nede ku`sheyip, taplanip barg`an, bekkem erki, iyman-isenimi, endi o`z ma`mleketshiligimizdi, puxaraliq ja`miyetti bekkemlewde bizge ku`sh beredi. Bunday ku`shtin` a`hmiyetin avtor Yaponiya ha`m Qubla Koreyanin` rawajlaniw misalllarında aniq ko`rsetken.

U`shinshi belgi – hu`jdannin pa`kligi. Onin` a`hmiyetliligin avtor bilay ko`rsetedi: «Ja`miyet o`mirinde a`dalat ha`m haqiyqat, mehir-shafqat, insap-diyanat siyaqli tu`siniklerdi qarar taptiriwda a`ne usi faktordin` orni ha`m ta`siri ayriksha. Hu`jdani oyaw adam a`tirapında bolip atirg`an waqiyalarg`a, ja`rdem ha`m ko`mekke mu`ta`j insanlardin` ma`selelerinde a`dalatlilıqtin` ayaq asti boliwına pariqsız qaray almaydi. Hu`jdanli adam el-jurt ma`plerine keletug`in ziyang`a, xaliqtin` baylig`ına qıyanetke ha`m satqinlıqqa u`ndemesten qarap tura almaydi.

Onnan keyin avtor ruwxıylıqtı qa`liplestiriwdin` o`lshemleri qanday degen sorawlardi qoyip, og`an a`dil ha`m ilimiy juwap berip, o`zimizdin` qanimızda yosh urip turg`an ku`shlerdin`, du`n`yani tan` qaldirg`an bizin` ma`deniy ha`m a`debiy miyraslarimizdin` qu`dretin ko`rsetedi. Bunda deydi avtor: «Ha`r qanday xaliq yaki millettin` ruwxiyatin onin` tariyxı, o`zine ta`n u`rp-a`deti ha`m da`stu`rlerinen, o`mirlik qa`diriyatlarinan ayirg`an halda ko`z aldına keltirip bolmaydi. Bul ma`selede ma`deniy miyras ha`m baylıqlar, ertedegi tariyxıy estelikler en` a`hmiyetli xizmet atqaradi» dep ko`rseteip, olardin` ha`r birine toliq toqtaydi. Ol «bizin` a`yyemgi ha`m go`zzal diyarimiz tek Shig`is

emes, ba`lki ja`han tsivilizatsiyasinin` besiklerinin` biri bolg`anlig`in xaliqaraliq ja`miyetshiliktin` ta`n alip atirg`anlig`in» ko`rsetedi.

Onin` ko`p sanli da`llillerinin` ishinde ma`mleketimiz territoriyasindag`i to`rt min`nan artiq materialliq ruwxiy orinlar uliwma ja`han miyrasinin` ko`rnekli u`lgisi retinde YuNESKO nin` diziminde kirgizilgenin ko`rsetedi. Sonin` menen qatar xaliqtin` danaliq u`lgileri a`yyemgi tas jaziwlarinan baslap, awizeki tvorchestvo ha`m min`-min`lag`an qol jazbalar bizin` baylig`imiz ekenligin atap o`tedi. Sol bayliqtin` ishinde qaraqalpaq xalqinin` ju`z tomliq awizeki do`retiwshiliginin` bar ekenligi bizdi marapatlaydi.

Bul ma`selede xaliq awizeki a`debiyati menen birge «Avesto» kitabinin`, muqaddes dinimizdin`, milliy bayramimizdin`, ulli danishpanlarimizdin`, jetik ilimpazlarimizdin`, du`n`ya ta`n alg`an sa`rkardalarimizdin` ha`m chorizm da`wirinde ruwxiy ideyani joqari ko`terip shiqqan jaddid babalarimizdin`, olardin` ilimiy tvorchestvosinan ibrat alg`an ha`m du`n`yag`a tanilg`an ilim-bilim, a`debiyat ha`m ma`deniyat g`ayratkerlerinin` islerinin` sharapatli bilimli derek ekenligin ko`rsetken. A`sirese, bunda xalqimizdin` an`i ha`m oy-o`risinde pu`tin bir da`wirdi payda etken, ulli insan ha`zireti Nawayig`a hu`rmetti o`z ornina qoyip, avtor bilay deydi: «Eger biz bul ulli zatti a`wliye desek, ol a`wliyelerdin` a`wliyesi, mutafakkir desek, mutafakkirlerdin` mutafakkiri, shayir desek, shayirlardin` sultanidur»

Kitapta «Ruwxiy ha`m materialliq o`mirdin` uyg`inlig`i haqqinda ma`selede ku`ndelikli turmista ha`m adam iskerliginde materialliq, ideyaliq tiykarlardin` bir-birine qatnasi qanday?» degen sorawdi qoyip, a`sirler dawaminda pikirler gu`resinin` ob`ekti bolg`an «materiya birinshi me, sana birinshi me» degen sorawg`a ayqinliq beredi. Avtor bul ma`selede filosoflardin` ekige: materializm ha`m ideolizmge bo`lingenligin, aqir-aqibetinde «Sanani bolmis aniqlaydi» degen tastiyqlawdin` ta`sirinde ruwxiy qa`diriyatlarg`a pisentsiz qarap, materialliqti insannin` ruwxiy a`lemine qarsi qoyiwdin` bir ta`repleme ekenligin da`liylleydi: «Insannin` tiykarg`i arziw-u`mitlerin jariqqa shig`ariw, an`li o`mir keshiriw ushin za`ru`r bolg`an materialliq ha`m ruwxiy

a`lemin misal pa`rwaz qilug`in qustin` eki qanatina ten`lestirsek orninda boladi dep oylayman».

Usi ma`selede bazi bir siyosatshilardin` ha`m teoritiklerdin` aldi menen materialliq turmisti , keyin ruwxiy ma`selelerdi oylaw kerek degen pikirlerinin` tikkeley qate ekenligin ko`rsetedi. Usig`an baylanisli avtor «turmisimizdin` barliq tarawlarinda a`melge asip atirg`an ken` ko`lemli reformalarimizdin` na`tiyjeliligi a`weli xaliqtin` ruwxiyatinin` tikleniw, bay tariyxiy miyrasimizdi teren` u`yreniw, da`stu`r ha`m u`rp-a`detlerimizdin` saqlaniwi ma`deniyat ha`m sa`niyat, ilim ha`m ta`lim rawaji en` a`hmiyetlisi, ja`miyet oylawinin` o`zgeriwi ha`m jaqsilaniwi menen u`ziliksiz baylanisli».

Kitapta ruwxiyliqqa baylanisli ja`miyettin` jan`alaniwi, milliy ideyanin` tu`sinikleri ha`m olardin` ruwxiyattag`i orni, elimizdegı reformalardin` ruwxiy o`lshemleri, du`n`yadag`i globallasıw bag`darlari ha`m olardin` ruwxiyatqa ta`sirleri ha`m watanimizdin` bekkemliginin` fundamenti bolg`an ruwxiyattin` roli haqqında aniq ha`m ilimiy oy juwirtadi.

Ruwxiyattin` qa`siyeti joqari bahalap, I.A.Karimov o`zinin` «Joqari ma`nawiyat jen`ilmes ku`sh» kitabin jer ju`zindegı o`shpeytug`in estelikler, insaniyat turmisin tu`pten o`zgertip jibergen ullı ashiliwlar a`jayip sa`niyat ha`m a`debiyat du`rdanalari, ma`rtlik ha`m qaharmanlıq u`lgileri adamzattin` aqil-oyinin`, salahiyaı ha`m ruwxiy ma`rtliginin` na`tiyjesi ekenligin ko`rsete kelip, «Sonin` ushında bul jariq a`lemde en` ullı ma`rtik ne degen sorawg`a hesh ekilenbesten en` ullı ma`rtlik bul ruwxiy ma`rtlik, dep juwap bersek jan`ilispag`an bolamiz», -dep ko`rsetedi.

Bunnan ha`mme insang`a nesip etken ha`m onin` joqari ruwxiyliq`in quraytug`in iymanoliliq, pa`klik, hadallıq, miynetkeshlik, watanparwarlıq, tuwriliq, mehribanlıq, qayirliliq, a`deplilik, o`zlikti an`law, bilimdanlıq, ko`regenlik, ha`mmenin` ma`rtlik maydani, ruwxiy qaharmanlıq`inin` o`lshemi ha`m Yaratqannin` inam etken abroy ma`rtebesinin` deregi retinde hu`rmet-izzetke apartug`in hadal jol ekenligin ko`remiz demek, joqari ruwxiyat jen`ilmes ku`sh. Oni iyelegen insandi belgili danishpan E.Xemingewdin` aytqanınday

«Jenshiw mu`mkin, al jen`iw mu`mkin emes» ligi usi kitapta aniq ha`m toliq ko`rseilgen.

Juwmaq

Juwmaqlap aytqanda, baxittin` minaday xarakterli belgileri boladi: Birinshi - qayg`isiz, joqshiliqsiz, awiriw-sirqawsiz, ba`le-jalasiz o`mirdi bildiretug`in iygilikli, bereketli awhal, ra`ha`tli miynet. Ekinshi - za`ru`rlilikti qanaatlandiriw. Za`ru`rlilikti jabiw ushin belgili da`rejede qa`liplesken jasaw balansin sho`lkemlestiriw. Bul ma`selede adamnin` menshikligi u`lken a`hmiyetke iye. Menshiksiz erkinlikte, bayliqta bolmaydi. U`shinshi - qanaat, irzashiliq o`zine-o`zi kewli toliw. Bul adamnin` qa`lewine say la`zzetli o`mir su`rip atirg`anliq sezimin bildiredi. To`rtinshi-baxit quwanishsiz bolmaydi. Adam quwanishinda o`z aqil oyinin`, seziminin` bahalilig`inan jiyintig`in ko`rsetedi. Besinshi - baxit adaminin` o`mirdi insaniy ma`nilik ha`m minnetlilik tiykarinda bahalawi ha`m o`tkiziwi, qayirlilig`i tiykarinda hu`rmetke iye boliw, muratina jetiw.

Mine usi tiykardan o`zinin` baxitin tapqan adam baxitli boladi, jadirap-jasnay, ko`terin`ki keypiyatta ju`redi. Oni birew kemsite almaydi, ol ma`rtebeli, abroyli ha`m qatarinin` aldi boladi.

Joqarida keltirilgen pikirlerdin` juwmag`i soni ko`rsetedi «baxit» tu`siniginin` negizinde turmistan qanig`iw jatar eken. Adamnin` basqa maqluqlardan parqi ol o`z aldina maqset qoyip jasawinda, dep burin aytqan edik. Adam maqsetine erisse o`zin baxitli sezedi. Biraq ha`r qanday maqsette ya biologiyaliq, yaki sotsialliq iqtiyaj jatqanlig`i ushin da sog`an say ra`wishte boladi.

Bilim da`rejesi joqari adamnin` sotsialliq iqtiyaji da rawajlang`an bolip, ol tek jep-ishiw, molshiliqti turmis ushin za`ru`r dep bilmey, o`z u`stinde isleydi. Bunin` ushin ol oqiydi, bilmegenin u`yrenedi, pikirin jetilistiredi. Du`n`ya qarasi ken` adamnin` sotsialliq iqtiyaji da tu`rlishe. Sotsialliq iqtiyaj degende, birinshi na`wbette bilimge umtiliw tu`siniledi. Sebebi, Ta`n`ri insannin` biliwin, oni basqa maqluqlardan ulli dep esaplag`an. Bul jerde Epikurdin` «biliwden maqset baxitqa erisiw» yaki Beruniydin` «adamnin` baxti onin` biliminde» degen so`zlerin eslew orinli boladi.

Den-sawlig`i bolmag`an adamnin` baxti haqqında so`z etiwge bolmaydi. Den-sawliq u`lken baxit esaplanadi. Burında bir danishpannan: «Adamdi ne baxitli etedi, bayliq pa, yaki abirayma?» - dep sorag`anında: «Bayliq ta, abirayda adamdi baxitli qila almaydi. Den sawlig`i jaqsi jarli ha`r qanday bay adamnan baxitliraq», - dep juwap beripti.

Baxittin` bolsa en` ullisi, so`zsiz, ko`p bilimge ha`m joqari a`depke iye boliw. O`ytkeni, a`depli-bilimli adamdi ha`mme hu`rmet etedi. Birewdin` muhabbatına erisiwden joqari baxit bolmaydi. Onnan tisqari, bilimi ko`p adam jaqsi jasaw ushin qarejetti an`sat tabadi, olardi jurt basshisi etip te saylaydi.

Adamnin` mal-du`n`yasi ko`p bolsa, adamlarda qizg`anish sezimi payda boladi. Mal-du`n`yasi ko`p adamdi tek o`zine usag`an mal-du`n`yag`a qizig`iwshi adamlar g`ana hu`rmetlewi mu`mkin, olar da jaqtirmaydi.

Mal du`n`yag`a o`sh adam a`lbette bay boladi, degen pikir tawri bolg`ani siyaqli, pu`tkil du`n`ya bayliqlarin esapqa almaytug`in adam jarli boladi, degen ga`p duris emes. Mal-du`n`yag`a qatti berilgen adamlardin` ha`mmesi de bay bola bermeydi. Da`slep, bul Alla taala ta`repinen o`lshep berilgen nesiye. Qalaberse bayliq, birinshiden adamnin` miyneti, ekinshiden, onin` tejemkerligi, u`shinshiden, isbilermenligine baylanisli. Aqilli adamg`a bay miyras qalg`an boliwi da mu`mkin. Adam orni kelgende du`n`yani ayamay sariplawı lazim. Sebebi, mal-du`n`ya sariplaw ushin tabilmaydi. Negizinen bay adam du`n`yani jiynap qoymay, ha`mmege paydasi tiyiwi ushin, kerekli jerge paydalanadi. Qolg`a tu`sken mablaqti ha`mmege paydasi tiyia, ja`ne o`zine qaytip keliw jolında. Isletiw ushin adamnin` bilimi joqari ha`m a`debi jaqsi boliw kerek. Baxittin` en` joqarisi, Jaratqang`a bolg`an muhabbat. Ko`rip turg`animizday haqiyqiy baxit, kishi-kishi kewil xoshliq emes, al adamnin` bilimi ha`m a`debi joqari boliwi menen baylanisli.

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR DİZIMI:

Prezident miynetleri:

1. İ.A. Karimov «Joqarı ma`naviyat – jen`ilmes ku`sh». – Toshkent: “Ma`naviyat”, 2008.
2. İ.A. Karimov «İstiqlol va ma`naviyat». – Toshkent: 1994.
3. İ.A.Karimov O`zbekstan XXI a`sr bosag`asında qa`wipsizlikke qa`wipler, turaqlılıq sha`rtleri ha`m rawajlanıw kepillikleri. Tashkent. «O`zbekstan», 1997
4. İ.A. Karimov «O`z keleshegimizdi o`z qolımız benen qurıp atırmız» No`kis. «Qaraqalpaqstan» 1999
5. İ.A. Karimov «Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e`tiqodi va buyuk kelajakka ishochdir». Toshkent. «Wzbekiston» 2000.
6. İ.A. Karimov «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir» – Toshkent, Wzbekiston, 1995.
7. Karimov İ.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. //Wzbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish ywlıda. -T.: Wzbekiston, 1998.
8. Karimov İ.A. Wzbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: Wzbekiston, 1999.
9. Karimov İ.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va fuqorolik jamiyat barpo etish – ustuvor maqsadimizdir. – T.: Wzbekiston, 2010.
10. Karimov İ.A. Ma`mleketimizde demokratik islohatlarni yanada chuqurlashtirish va fuqoralik jamiyatni rivojlantirish kontseptsiyasi. // «Xalq swzi», 2010 yil 13 noyabr (№ 220).

Kitaplar, monografiya ha'm o'qiw qollanbalari:

1. Abdurauov Fitrat. Tanglangan asarlar 2-jild Toshken 2000
2. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T. Wzbekiston, 2000
3. Milliy istiqlol g'oyasi: T. Akademiya, 2005
4. Mustaqillik. Izohli ilmiy-ommabop lug'at. T.: Sharq, 1998
5. Imomnazarova M. Milliy ma'naviyatimiz nazariyasiga chizgilar. T. Sharq 1998.
6. Imomnazarova M. Milliy ma'naviyatimiz asoslari. T. Islom Universiteti, 2001
7. Ma'naviyat asosiy tushunchalar izohli lug'at Toshkent 2009
8. Jumoboev Y. Wzbekistondp falsafa va axloqiy fikrlar taraqqiyoti tarixidan. T.: Wqituvchi. Ziyo Noshir. 1997.
9. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. T. 2000
10. B. Ziyomammedov Komillikka eltuvchi kitob
11. Ma'naviyat. Asosiy tushunchalar izohli lug'oti T 2009
12. Navoiyning ijod olami (maqolalar twplami). T.: Fan, 2001.
13. Ishoqov E. Navoiy poetikasi. T.: Fan, 1993.
14. Bazarbaev J. Manawiyatimiz ma'seleleri. No'kis 2001.
15. Bazarbaev J. Ruwxiyatimiz marjanlari, yamasa u'lgili el u'lkenin, ko'regenli el o'tkenin qa'sterleydi. No'kis 2008.
16. Bazarbaev J. O'mir bul sananin ko'terin kiligi No'kis «Bilim» 1996.
17. Aytmuratov D «Alisher Nawayi» No'kis «Qaraqalpaqstan» 1991
18. Berdaq tan'lamali shig'armalari No'kis «Qaraqalpaqstan» 1987
19. A'jiniyaz tan'lamali shig'armalari No'kis «Qaraqalpaqstan» 1988
20. I. Yusupov shig'armalari 1 tom No'kis «Qaraqalpaqstan» 1978
21. K. Mambetov Shig'is xalqlari a'debiyati tariyxı No'kis «Qaraqalpaqstan» 1983
23. K. Mambetov O'zbek ha'm qaraqalpaq a'debiy baylanislari No'kis «Bilim» 1992

Internet - xabar derekleri:

1. www.manaviyat.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.pedagog.uz
4. www.islom.uz
5. www.ref.uz